

312.20112.

Wm. H. C.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૨ તારીખ

પુસ્તકનું નામ કવિ. રા. ગોરે

વિષય ર. ૩૫૭ : ૩૫ કાવ્ય

કવિ ટાગોર (પૂર્વાર્ધ)

જગવિખ્યાત

કવિ ટાગોરની જીવનસ્મૃતિ

(અપૂર્ણ)

પ્રયોજક અને પ્રકાશક,

મણિભાઈ હરિભાઈ દેશાઈ

હાલર-વલસાડ

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત ૫૦૦

સંવત ૧૯૭૫

સને ૧૯૧૯

કિંમત રૂ. ૧-૬-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૪૨

[અન્ધસ્વામિત્વના સર્વ પ્રકારના હક્ક પ્રયોજકને સ્વાધીન છે.]

ધી “ડાયમંડ જ્યુબિલી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપી,
સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ.

पूज्य पिताश्रीने
सप्रेम-

સૂચી

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧ ઇવનક્રમ

૧-૩૪

જન્મ	૧
કવિના પિતા	૨
કવિનું બાલપણ	૭
કુદરતપ્રતિ પ્રેમ	૯
વિદ્યાર્થી અવસ્થા	૧૪
અભ્યાસ	૧૭
ઇંગ્લેંડની મુસાફરી	૧૮
જન્મથી જ કવિ	૧૯
લગ્ન	૨૨
સાહિત્યવિલાસ	૨૩
કાર્યની ઇચ્છા	૩૧
પતિનું મરણ	૩૨

૨ શાન્તિનિકેતન

૩૪-૪૮

આશ્રમની જરૂર	૩૪
શાલાનો ઉદ્દેશ	૩૬

સૂચી

વિષય			પૃષ્ઠાંક
શાસ્ત્રાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ	૩૮
શાસ્ત્રાનો કાર્યક્રમ	૩૯
અગત્યની ખીનાઓ	૪૬

૩ કવિનું વ્યક્તિત્વ ૪૯-૬૨

શારીરિક સુંદરતા	૪૯
તરફી લક્ષણ	૫૦
માનસિક ગુણો	૫૧
સંગીત-પ્રેમ	૫૪
લેખનપદ્ધતિ	૫૭
એકાન્તપ્રિયતા	૬૦
કાર્તિકી નિરીચ્છા	૬૨

૪ સ્વદેશભક્તિ ૬૩-૭૨

૫ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ૭૩-૭૬

૬ જીવનસંદેશ ૭૭-૧૦૯

૭ ધાર્મિક વિચારો ૧૧૦-૧૪૦

૮ ભક્તિશૃંગાર ૧૪૧-અપૂર્ણ

વિનય

૩૩૬૬૬

વિચારો તો “ગીતાંજલિ”નાં ભાષાન્તર વખતે જ સ્કુર્યા હતા કે આવા કવિ મહાત્માનું ચરિત્ર ગુર્જરગિરામાં લખાવું નોંધએ. પણ તે વખતની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રપૂર્ણ ન હોવાથી આવા ઉત્સાહી વિચારોનેયે થોડા સમય માટે કાર્યમાં મૂકવા અનુચિત જણાયા. હૃદયના આંદોલનો પ્રખલ થતાં, આવા પ્રયત્ન માટે થોડુંક કાચું ટાંચણ કરવું, ગત વર્ષના ઓગસ્ટ માસમાં શરૂ કર્યું. ખીણ આવૃત્તિ માટે “ગીતાંજલિ”નું પદ્યાત્મક ભાષાન્તર કરવાનું કાર્ય પણ આ સમયે જ હાથમાં લીધું હતું. “હૃદયપુષ્પાંજલિ”નાં આર્કા ભાષ્યનો પ્રયત્ન હજી અપૂર્ણ જ હતો. અને આ સિવાય ખીજાં કેટલાંક ઝીણા કામોમાં વિચારોનો અવરોહ થતાં, ચારિત્ર લખવાનું કાર્ય ધ્વસ્થ ત્વરાથી કરી શકાયું નહિ. ચાલુ વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં કંઈક વધુ કાળજી લેવાનું બન્યું. પ્રસંગે અણુધારી રીતે ફેરવાયા, વિચારોનું સહજ પરિવર્તન થયું, અને જગતને વધુ સારી રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાના વિચારે સાહિત્યપ્રતિ સહજ શિથિલતા કરાવી. જે કે દિશા તો એક જ હતી પણ ધીમે ધીમે કાર્ય-ક્ષેત્રમાં બોજો વધતો ગયો એટલે ચારિત્રને છે તે સ્થિતિમાં જ અપૂર્ણ મૂકવું પડ્યું.

ચારિત્રો લખવાના ઉદ્દેશો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. “તેઓ પર્વત’પર
 “આમ ચઢકતા હતા; તેઓ ખાતી વખતે પલાંઠી વાળતા હતા”;
 ઇત્યાદિ જીવનના કનિષ્ઠ બનાવો જનસમાજના આદર્શમાં કેવલ અરુચિ
 ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ પણ અસ્થાન જ ગણાય. આવાં ક્ષુદ્ર વર્ણ-
 નોથી પાત્રની મહત્તા વધતી હોય એમ કર્તાને લાગે તો તે માટે કંઈ
 કહેવાનું નથી; પણ આ ચારિત્ર લખવામાં તેવો કશો ઉદ્દેશ નથી.
 “કવિ ટાગોરની જીવનસ્મૃતિ” વાંચતાં સહજે જણાશે કે કવિનું
 અંગદ ચરિત્ર બહુ જ ઝાંખું રાખ્યું છે તે સાધનના અભાવે નહિ પણ
 હેતુપૂર્વક ! તહેમાંયે જેટલો ભાગ સમૂહની દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવવો આદ-
 ર્શને યોગ્ય જણાયો તેટલો જ આપી અન્યપ્રતિ દુર્લભ્ય કરવું પ્રયત્ન છે.
 કવિના અમુક અમુક વખતના સંજોગો, મનના વિચારો અને વર્તનથી
 તહેમની ભાવિ ઉન્નતિમાં જ્યાં જ્યાં સહાય મળી હતી તે ધ્યાનમાં
 રાખવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે ‘જીવનસ્મૃતિ’ કેવલ ચારિત્રના
 રૂપમાં નહિ પણ આદર્શરૂપમાં લખાઈ છે. તહેમના વિચારો અને વ-
 ર્તનની સરખામણી, સમાજને થતી અસર અને આદર્શઅર્થે તહેની
 સહાયતા, તહેમનાં કવનમાંથી સ્પષ્ટ કરવી એજ હેતુને પ્રસ્તુત ચારિત્રમાં
 સાહિત્ય દૃષ્ટિથી અવલોક્યો છે.

‘જીવનસ્મૃતિ’માં “ગીતાંજલિનું રહસ્ય” —અને તે પણ
 પ્રવાહમાં સંકલના રુપે લેવા વિચાર હતો એટલે લીધેલાં અવતરણોમાં
 બનતાં સૂઝી ‘ગીતાંજલિ’નાં કાવ્યોનો જ વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે.

* આ માટે ૫૭ માં પૃષ્ઠની ટીકામાં સૂચન કર્યું છે.

ગુર્જર ભાષાન્તર લગભગ તૈયાર જ હતું એટલે “ગીતાંજલિ”ની પ્રથમાવૃત્તિના આધારે ગદ્ય ન મૂકતાં રસિકતા જાળવવા પદો જ મૂક્યાં છે. જે કાવ્યપર રાજ નથી લખ્યો ત્યાં મૂલ ખડ્ગાલી લય સહમજવો.

ચારિત્રને સાહિત્યદષ્ટિથી તપાસવાની આ શૈલી જે કે જરૂર વિષમ છે તોપણ હેતુરૂપ જ્ઞાનને પોષક ગણી શકાય. કવિનું જીવન જ જ્યાં સાહિત્યથી રચાયું છે ત્યાં સાહિત્ય વિના તહેને તપાસવાનું સાધન પણ શું હોય ? વિચારો જગતને દોરી શકે છે; જીવન કંઈ સદા ટકતું નથી. હા ! સ્મૃતિ રહે છે ખરી પણ વિચારો જ તહેને પોષણ આપે છે. ભવિષ્યમાં જીવનની સ્મૃતિરૂપે કવિના વિચારો જ રહેશે આવો નિર્ણય થતાં કવિના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોપરત્વે વિચારોનું પૃથક્કરણ કરવું વિશેષ ઉપયોગી જણાયું. “ધાર્મિક વિચારો”, “જીવનકદેશ”, ક્રત્યાદિ આ પરિશ્રમની હાયા છે.

વિચારોનો વિરોધ કવિના પોતાનાં કાવ્યોમાં જ કોઈક જગ્યાએ થાય છે પણ તે ધ્યાનમાં ન લેતાં, સ્થાયી વિચારના પોષણ માટે કોઈક જગ્યાએ તહેમનાં વ્યાખ્યાનો કે અન્ય પુસ્તકમાંથી સહાયક વાક્યો સરલતા માટે મૂક્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ કાવ્યની કડીઓની સંકલનાં ધ્યાનમાં લઈ કવિના વિચારોનો વિવેક કર્યો છે પણ અવલોકનકારનો હેતુ તે જ કવિનો હેતુ છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ.

‘ભક્તિશ્રંગાર’ નો વિષય કેવલ વ્યંગરૂપે ગૂઢ જ નહિ પણ

રસિકથે છે. ત્હેને સમાન રસથી ખીલવવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો અને કાર્ય બંધ રહ્યું. એટલે છે તે સ્થિતિમાં જ ત્હેનો રસભંજ કરી—અપૂર્ણ રાખી નિરુપાયે પ્રવાહ બંધ પાડ્યો.

કવિનાં કેટલાંક જાણીતાં પુસ્તકો, “ચિત્રાંગદા”, “સાધના”, “ડાક-ધર”, “શિશુ” આદિ, અતિ મહત્વના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરનારાં છે. ત્હેના વિચારોનો ઝાંખો ઉતારો આખી કવિના આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, સાંસારિક, અને નૈતિક ઉદ્દગારોનો આછો ખ્યાલ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ આપવા વિચાર હતો પણ પ્રથમ જણાવેલાં કારણને સીધે હાલ તો એ બધા વિચારોને કાર્યમાં ન મૂકી શકવા પૂરતો અસંતોષ રાખીને અટકવું યોગ્ય જણાયું. ભવિષ્યમાં પાછો વખત મળતાં ઉત્તરાર્ધ લખી અનુસંધાન કરવા જાણાસા છે ખરી. બહુજ થોડો ભાગ લખાયો હતો અને તે લખાયા પછી, પૂર્ણ થવા સૂધી પડી રહે એ સહન ન થતાં પૂર્વાર્ધની અંજાથી પ્રકાશિત ‘કવિ ટાગોર’ અપૂર્ણ રાખતાં રસભંગ થયો હોય તો તે માટે પ્રેમદષ્ટિ બસ થશે.

મૂલ ખડ્ગાલીમાં કવિની સ્વલિખિત ‘જીવન સ્મૃતિ’ છે અને ‘અર્ધ-જી’ માં ત્હેનું ભાષાન્તર પણ થયું છે. પુસ્તક છપાવું હતું તે વખતે ગુર્જર ભાષાન્તરયે જોવાનું મળ્યું. પણ આ પ્રયત્ન તેવાં ભાષાન્તરનો નથી પણ સ્વતન્ત્ર અવલોકનનો છે એ રૂઢેવાની જરૂર રહેશે નહિ. આથી કર્તાની ‘જીવનસ્મૃતિ’ વિષયનો વિચાર સ્પષ્ટ થશે.

જૂદી પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથ વિષયે કેટલોક ખૂલાસો કરવો આવ-

વિનય

સ્વક જણાતો હતો પણ આવી અપૂર્ણ સ્થિતિમાં પ્રસ્તાવનાનેયે અપૂર્ણ રાખી “વિનય” થી જ હાલ તરત કામ લેવું પડ્યું. કવિના વિચારોની કાચી રૂપરેખા દોરવા જેટલી પણ સહાય આ ગ્રંથ વાચકને આપી શકશે તો કર્તા ત્હેના પ્રયત્નને યોગ્ય દીશામાં પ્રેરિત સહમજશે. હરિ ઝં ॥

વેસાવા,

૧૮ એપ્રિલ ૧૯૧૯

મસ-મ.દિ

હરિણી—

મમ હૃદય હું નાણું તોયે ખીળું વધુ જે હશે,
ક્યમ કરી ઉઠેલું હું બાવો ઉંડા તે ઉરના !

*

*

*

અહહ ! તદ્દપિ દૃષ્ટિ પામું સહ ઉર નિર્જવા,
વળી દ્વિ મળે મન્ત્ર જેથી ઉરો સહ ખોલું હુંઃ
વિષમ, નવ, ને ઉડાં બાવો અહા ! સહ નાણુતાં
રૂદન કરે કે હાસ્ય ત્યારે ? કશું સહમન્તું ન હું !

૧૪

ઉર્મિ

કવિ ટાંગા ની જાંબનરૂ-તિ

જગતને પોતાની અદ્ભૂત કવિત્વશક્તિથી ચક્રિત કરનાર
કવીશ્વર રવીન્દ્રનાથ* ટાંગોરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં કલકત્તામાં
થયો હતો. બર્ડાલામાં ટાંગોરકુટુંબ અગા-
જન્મ ઉથી જ ખ્યાતિને પામેલું હતું, જેમાં મહર્ષિ
કેવેન્દ્રનાથ (કવિ ટાંગોરના પિતા) અને શ્રીયુત
ટાંગોરે બર્ડાલાના જનમણ્ડલમાં અજળ માનની લાગણી દેલાવી.

કવિ ટાંગોરની અતિખ્યાતિને માટે એમ પણ કહી શકાય કે,
જેમના પિતાના અયોગ્ય ગુણોની પ્રતિભા જેમના પોતામાં
પણ ઉતરી. મહર્ષિ કેવેન્દ્રનાથ ટાંગોરનું
કવિના પિતા નામ આજે પણ જેમના ઉચ્ચ અને પવિત્ર
મહર્ષિ કેવેન્દ્રનાથ જીવનને માટે બર્ડાલામાં ગવાય છે; અને
ટાંગોર તેટલું બધું તેથી પણ વિશેષ કવિ ટાંગોરનું
નામ સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં સંભળાય છે. આ
સર્વનું મૂલ તેઓના વિશુદ્ધ ચારિત્ર ઉપર અવલંબેલું છે;
અને ઉભયમાં તે ઉત્કૃષ્ટરીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

* મૂલ બર્ડાલામાં કવિનું નામ 'રવીન્દ્રનાથ ટાંગર' હોવા છતાં
જનસમાજમાં વિશેષ પ્રચલિત 'રવીન્દ્રનાથ ટાંગોર' નો પ્રયોગ કર્યો છે.

કવિના પિતા

કે. એસ. રામસ્વામિ શાસ્ત્રી “ સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ”
માં લખતાં જણાવે છે કે;—

“ કવિના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવન અને
“ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિક્રમના પ્રાથમિક અભ્યાસ સિવાય કવિ
“ ટાગોરના જીવન અને ગ્રંથોની રુપરેખા સંપૂર્ણ સ્થૂળ શકાય
“ એમ નથી.”

મહર્ષિનું આખું જીવન ધણે ભાગે આધ્યાત્મિક હતું. અન્ય
હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં જેમનું ઉપનિષદોનું વાંચન અને મનન
યથાર્થ હતું. આ રીતે વેદાન્તના સિદ્ધાંતો જેમનાં અંતઃકરણમાં
પ્રથમથી ચિતરાયા, અને તે સાથે કૃષ્ણરાદિ જૂના કવિઓના ભક્ત-
હૃદયની છાપ સચોટ બેઠી. ધીમે ધીમે જેમનું વલણ આધ્યાત્મિક
ઉચ્ચ જીવન તરફ વિશેષ ઢલ્યું, અને એથી સ્વાભાવિકરીતે જ સંસાર
તરફની જેમની વૃત્તિઓ શિથિલ બની.

ચારિત્રને વિશેષ શુદ્ધ બનાવી, તે અનન્ત જ્યોતિર્મય પરમા-
ત્માનો કોઈ પણ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરવો એ ભાવના અનુભવ પછી
પ્રૌઢ વયે જેમને ઉદિત થઈ નહતી પણ બાલપણથી જ એ આંતર
ધ્રુવોનું સતત વહન જેમના વિશુદ્ધ હૃદયમાં ચાલુ હતું.

પોતાના ચરિત્રમાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ પોતાની અઢાર વર્ષની
જ્ઞાની વયનો અનુભવ અતાવતાં લખે છે કે;—

“મહને પોતામાં જ કંઈ પરિવર્તનનો ભાસ થયો, અને દ્રવ્ય
 “તરફ સ્વાભાવિક રીતે વૈરાગ્ય આવ્યો. જે વાસની ચીપોની સાદી
 “સાદી ઉપર, (ભજન, પૂજન કરવાના સમયે) હું બેસતો હતો તે
 “સાદી જ મહને મહાર્થે યોગ્ય આસન જણાયું—કિમ્મતી શેતરંજી અને
 “ગાલીચાઓ પ્રતિ મહને ધૃષ્ટા થઈ—આ વખતે મહને પૂર્વે કદિ ન
 “થયેલા એવા આન્તર આનન્દનો અનુભવ થયો. મહારી વય એ
 “સમયે અઠાર વર્ષની હતી.”

આવા ઝાંખા ઝાંખા આધ્યાત્મિક અનુભવો, અને ત્હેના આત્મ-
 ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દગારો મહર્ષિના જીવનમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે.
 ઈશ્વરપ્રત્યેની ત્હેમની તીવ્ર લાગણી અને અદ્વિતીય ભક્તિ, પ્રાણી માત્ર
 તરફનો ત્હેમનો દયામય પ્રેમ અને જીવનની આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ કલ્પ-
 નાઓ ત્હેમના પુત્ર—કવિ ટાગોરમાં વિશેષ અંશે પ્રત્યક્ષ થાય છે.
 કવિમાં આ સર્વ ગુણો ખીજરુપ થયા.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના આત્મચરિત્ર ઉપર પ્રસ્તાવના
 લખતાં મીસ એવૅલીન અન્ડરહીલ જણાવે છે કે;—

“કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના આવા સંગોગાત્મક રહસ્ય રુપ—
 “ખરેખર ! પ્રિય પ્રિયાને સંપૂર્ણ અને સમાન અભિનયયુક્ત, સર્વોત્કૃષ્ટ
 “અને સ્વાભાવિક કાવ્યો, કેવલ આપણા જ કાલમાં નહિ પણ અન્ય
 “કાલ માટેયે અપ્રતિમ છે.....અને આવી અદ્વિતીય સ્વાભા-

કવિના પિતા

“વિક્રતા, કે જે વિશ્વવ્યાપી એકમ અનુભવવાસાયે સ્વાનુભવમાં પોતાનો
“રસ આછો કરતી નથી તે, કવિના પિતામાં જીવનના વિશિષ્ટ અન્ત-
“ર્ગાનરુપે પ્રત્યક્ષ થાય છે.”

મહર્ષિમાં કંઈક નવીનતા હતી, કાવ્યશક્તિ યથાર્થ ખીલી હતી નહિ, પણ ધર્મ તરફનું ત્હેમનું વલણ, અને આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ અભિલાષાઓએ આ સર્વ ખોટ પૂરી પાડી. ત્હેમના જીવનમાં ઉદ્દગારો સ્વાનુભવરસિક હોવા છતાં પણ વ્યક્તિત્વ લાગણી દર્શાવવાને પૂરતા હતા. કુદરત પ્રતિનો પ્રેમ ત્હેમના પોતાના વાક્યો ઉપરથી જ માલમ પડશે;—

“એક દિવસ વાદળથી ઘેરાયલા સન્ધ્યા સમયે, મહેં મોરોને
“કલા કરી નાચતા જોયા. અહા ! તે કેવો અદ્ભૂત દેખાવ હતો !
“જો મહને વીણા યજ્ઞવતાં આવડતી હોત તો ત્હેમનાં નૃત્યસાયે હું
“તાલબન્ધ તે યજ્ઞવત ! ”

આવો કુદરતપ્રેમ કવિ ટાગોરમાં કોઈ રીતે ઝાંછો નથી. પણ ઉલટો ત્હેમની કવિત્વશક્તિથી તે વિશેષ વિકાસ પામ્યો. એક મિત્રને લખતાં કવિ જણાવે છે કે;—

“આ મકાનના બીજા મેડેથી, મહારા ઝોરડામાં બેસી હું આ
“પત્ર ત્હેમને લખું છું; શરૂ થતા શીમાળાના સુમધુર પ્રાણ-સ્પર્શથી
“ધ્રુજતાં અને સૂર્યના જ્વલિત કિરણથી પ્રકાશતાં નવ પદ્મોનો
“ઉછળતો સાગર અહિં બારીમાંથી સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.”

કવિનાં આ વાક્યો અન્તઃપ્રેરિત તો છે જ પણ તેને કલાનો વિશેષ અલંકાર પહેરાવ્યો છે, એ મહર્ષિના આચળનાં વાક્યપ્રતિ દૃષ્ટિ કરતાં સહજે જણાશે.

ઇ. સ. ૧૮૪૨માં મહર્ષિ ‘બ્રહ્મોસમાજ’માં દાખલ થયા; અને તેને યથાર્થ ફેલાવવાને પોતાનું બનવું કર્યું. એ માટે મહર્ષિ જાતે કહે છે કે:-

“જો હું વેદાન્તના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલા ‘બ્રહ્મધર્મ’નો “ઉપદેશ આપી શકું તો ભારતમાં ધર્મના સર્વ મતભેદો નાશ પામી કેવલ એક ધર્મ થાય; અને આથી સામાન્ય ભાતૃભાવની “એકતામાં જોડાય, એટલે તેનું પ્રાચીન બલ અને ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, અને પરિણામે તે પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી શકે.”

આ વાક્યોમાં મહર્ષિએ કેવલ ‘બ્રહ્મધર્મ’ માટેની જ તેમની લાગણી બતાવી નથી, પણ ભારતમાતાપ્રતિનો તેમનો વિશુદ્ધ પ્રેમ અને તેની ઉન્નતિની આકાંક્ષા સાથે સાથે દર્શાવી છે. આ રીતે ધર્મ તરફના વલણથી તેમની દેશભક્તિની લાગણી યુક્ત થઈ ન હતી, પણ વધુ સારા રૂપમાં કેળવાય. ધર્મની એકતા સિવાય ભારતમાં અન્યરીતે ઐક્ય થઈ શકે એમ નથી એ તેમની માન્યતા સર્વોંશે ખરી છે. સ્વામિ વિવેકાનન્દ, સ્વામિ દયાનન્દાદિ મહાપુરુષોની પણ આવી જ ગણતરી કોઈ રીતે ખોટી નથી. ભારતનું રાષ્ટ્રીય બન્ધારણ ધર્મ ઉપર અવલંબેલું છે, અને તેની એકતા પણ ધર્મથી જ થઈ શકે.

કવિના પિતા

ભારતના ધર્મવિષયક મતમતાન્તરો તપાસતાં, એક સામાન્ય ધર્મ તરિકે વેદાન્ત એ સર્વમાન્ય થઇ શકે એવો ધર્મ છે, અને તેનું યથાર્થ શિક્ષણ જ દેશની ઉન્નતિમાં સહાયરૂપ થઇ પડશે.

આ સિવાય મહર્ષિની દેશસેવાની લાગણી હેમનાં સ્તુત્ય કૃત્યો ઉપરથી જ માપી શકાશે. એક જગ્યાએ તેમણે લખ્યું છે કે:-

“ કલકત્તામાં પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રેસર ગણાતા કેટલાક માણુ-
“સોને ત્યાં હું દરરોજ સ્થવારથી સાંજસૂધી ગાડીમાં બેસી ફરતો,
“અને હિન્દુ બાલકોને ‘ મીશનરી ’ શાલાઓમાં શિક્ષણાર્થે જવું ન
“પડે, અને હેને આપણી પોતાની શાલાઓમાં જ શિક્ષણ આપવાનું
“બની શકે, એવા કોઇ ઉપાયો યોજવાને હું હેમને વિનન્તિ કરતો.”

આમાં ‘મીશનરી’ શાલાઓથી થતા (આધ્યાત્મિક) ગેરલાભનું સૂચન છે, અને આપણી પોતાની શાલાઓમાં પદ્ધતિસર નવીન અને સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવામાં ઉન્નતવલ ભાવી કદખું છે. આવી રીતે વખતોવખત મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દેશને માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરતા, અને સ્વદેશની લાગણી જાગૃત રહે એમ ઇચ્છતા. હેમની દેશભક્તિ સવિશેષ હતી અને કવીશ્વર ટાગોરમાં પણ તે કોઇ વિચિત્ર રૂપમાં ઉતરી. કવિ લખે છે કે:-

“ ધન્ય મમ આ જન્મ કે,

“ મહેં જન્મ આ ભૂમિએ ધર્યો;

“ ધન્ય મમ આ જીવનને—

“ હે માત ! તુજને ચહોં શક્યો * । ”

મહર્ષિને એકાન્તવાસ બહુ પ્રિય હતો—આ તહેમના આધ્યાત્મિક જીવનનું પરિણામ હતું; અને તેથી જ વખતો વખત સર્વ પ્રકારના ઘોંઘાટથી દૂર કોઇ એકાન્ત અને શાન્ત જગ્યા શોધી તેઓ ઇશ્વરપ્રાર્થના દિ'વા મનન કરતા.

આ રીતે મહર્ષિના જીવનનો ઝાંખો અભ્યાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે, કવિ ઠાગોરની અપ્રતિમ કવિત્વશક્તિનાં પોષણરૂપ સદૃશ્યોનું મૂલ્ય તહેમના પિતામાં હતું. અને ભવિષ્યમાં તહેમનો વારસો ઘણો જ અમૂલ્ય નિવડ્યો.

જો કે કવિને પોતાના પિતા તરફથી અમૂલ્ય લાભ થયો, પણ કવિની મા પોતાના બચપણમાં જ મરણ પામી; એટલે માતા તરફનું સુખ અને તહેનો કોમલ રનેહ શિશુ કવિ કવિનું ખાલપણુ અનુભવી શક્યો નહિ. આ ખોટ કુદરતે કેટલેક અંશે પૂરી પાડી. આથી કુદરતપ્રતિનો પ્રેમ ધીમે ધીમે વિકાસ પાસતાં, કવિને તહેમાં જ માતૃ-છાયા જણાઇ. આ પ્રેમ એ જ તહેમનો આનન્દ હતો; અને એક માતાની માફક પોષણ અને સદ્બોધ પણ તહેમાંથી જ મળ્યો.

* હરિગીત.

બાલપણમાં શારીરિક પ્રકૃતિ ધણી સારી ન હતી, તોપણ સુંદરતા કવિમાં ન્હાનપણથી જ હતી. પોતાના બાલપણનો ચિતાર આપતાં તેમણે કહ્યું છે કે:—

“ હું ધણો જ ખુબસુરત હતો—મ્હારાં બાલપણનું આ એક
 “ ખાસ લક્ષણ હતું—ખરેખર ! હું ધણો, ધણો જ સુંદર હતો. ...
 “ ... હું મ્હારા પિતાને કોઇ કોઇ સમયે જોઇ શકતો,
 “ પણ આખું ઘર ત્હેમની વિઘ્નમાનતાથી શાન્ત થઇ જતું; અને
 “ મ્હારાં સકલ જીવનમાં ત્હેની અદૃશ્ય પણ દૃઢ છાપ પડી. ન્હાન-
 “ પણમાં આખો દિવસ મ્હને, ચાકરોના હાથમાં, એક કેદીની
 “ માફક રાખવામાં આવતો; અને હું પ્રતિદિન મ્હારી બારીની સ્થામે
 “ બેસી બાહ્ય જગતમાં શું ચાલે છે તે જોતો.”

કવિ પોતાનો આ અનુભવ પોતાનાં પુસ્તકમાં હિતારવા ચૂક્યો નથી. ‘ હાક-ધર ’ માં પોતાને અમલરુપે વર્ણવ્યો હોય એમ પણ બની શકે, કેમ કે તે પણ પોતાની બારીના સળાઆ આગળ બેસી બહાર જગતમાં શું ચાલે છે તે જોતો. x

x જો કે ‘ હાક-ધર ’ના નાટકમાં કવિનો મૂલ ધ્વનિત ભાવ ધણો જ સૂક્ષ્મ છે, અને અમલનું રૂપક પણ અકમલ-શુદ્ધ જીવાત્માના અર્થમાં લીધું છે, છતાંયે કવિને આ વર્ણન વખતે પોતાની બાહ્યસ્થિતિની કલ્પના આવી હોય એ સંભવીત છે.

‘અમલ—“ જાઓ મા ! આ બારી પાસે જ રસ્તાપર
 “ રમોને કે મ્હારાથી ત્હમને જોવાય !... ..
 “ ... મ્હને ખૂદાર જવાની ના પાડી છે; તેથી
 “ હું આખો દિવસ અહિં બેસી રહું છું.” ’

કવિઓમાં બાલપણથી જ કુદરતપ્રતિ અતિશય પ્રેમ હોય છે,
 અને તે ધણે ભાગે સ્વાભાવિક, વિલક્ષણ અને અકથ્ય હોય છે.
 કુદરતમાં તે સવિશેષ મુગ્ધ થઈ જાય છે, અને
 બાલપણમાં ત્હેના અનેક સામાન્ય બનાવોમાં પણ તે વિવિધ-
 કુદરતપ્રતિ પ્રેમ ધતા, આન્તર્ગાન અને હૃદય-ભાવોનો અનુ-
 ભવ કરે છે. ત્હેમાં કેવલ સ્વાનુભવની જ છાંટ
 હોય એમ નથી પણ અન્ય રીતે તે સર્વાનુભવરસિક છે. કદપના,
 કવિત્વશક્તિ અને જ્ઞાનને કુદરત-પ્રેમથી અધિક પોષણ મળે છે.
 આથી એમ પણ કહી શકાય કે, કુદરતપ્રતિનો અપૂર્વ પ્રેમ એ કવિ
 હોવાનું લક્ષણ છે. કવિ આ પ્રેમનો પોતે જોટલો અનુભવ કરે છે
 તેટલો ત્હેનાથી સ્હમજવી શકતો નથી. એટલે તે રસ, કેવલ અસ-
 મ્યન્ન વાક્યોમાં જ વહે છે.

છે એ સૌ ત્હારાં પ્રેમ-ચિન્હ

હૃદય હરણુ !

જે પત્રે નાચે છે જ્યોતિ દિવ્ય

કનક વરણુ !

(ગીતાજલિ)

કવિની આ દ્રષ્ટિ જ ચાલુ રાખી લેખકે ‘ પ્રેમ ’ની જગ્યાએ ‘ વિરહ ’ એ જ રાહમાં લખ્યો છે.

કમલદલે જે બિન્દુ ઝરે,
આંસુ વહાવતો મેઘ જે ફરે,
વસન્ત-અનિલ શબ્દે કરે
તહારું સ્મરણ;
છે એ સૌ તહારું વિરહદુઃખ
હૃદય હરણ !

(પ્રેમવીણા)

જગતના સર્વ મહાન કવિઓ આ કુદરત-પ્રેમના માર્ગે ગયા વગર રહ્યા નથી. આ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી, પણ તે સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે. કાલિદાસ, ખાણ, શેક્સપીઅર, શેલી, વર્ડઝવર્થાદિના કવનમાં કુદરતનું ચિત્ર આવ્યા વગર રહ્યું નથી, અને તે પણ રસપૂર્ણ ! નહાનપણથી જ કુદરતપ્રતિ પ્રેમ, અને તે ધીમે ધીમે અનેક રીતે ખીલતાં કવિ-હૃદય ઉન્નત કલ્પનાઓ અને ઉચ્ચ જીવનપ્રતિ ખેંચાય છે. એવા પ્રેમથી શ્રવ્ય હૃદય સારા ઉદ્ગારો ફૂટાડી શકતું નથી.

કવિ ટાગોરની કુદરતપ્રતિ રતિ અદ્વિતીય હતી, અને આત્મપણથી જ તે જન્મસિદ્ધ હોવાથી ધીમે ધીમે વિકાસ પામી. કવિ એને માટે કહે છે કે;—

“ મહને યાદ છે કે, પૂર્વથી જ હું કુદરતમાં અતિશય આકર્ષિત

“ હતો.... ... અહો ! આકાશમાં એક પછી એક
 “ ઉડતાં વાદળાંઓ જોતાં હું કેટલો હર્ષધેરો થઈ જતો ! મહારા તે
 “ બાલપણના દિવસોમાં મહને (ઘણી વખત) એમ લાગતું કે
 “ કોઈક અપૂર્વ અને સુદૃઢ મિત્ર મહારી સાથે છે-જો કે ત્હેને કેવી
 “ રીતે નામ આપવું તે મહને સહમંગતું ન હતું. મહને કુદરતપ્રતિ
 “ એટલો બધો પ્રેમ હતો કે, ત્હેનું વર્ણન મહારાથી શબ્દોમાં થઈ
 “ શકે એમ નથી. ખરેખર ! કુદરત મહારો એક પ્રકારનો બાલસખા
 “ હતો-જેને હું હંમેશાં મહારી સાથે જોતો, અને તે કંઈક નવીન
 “ અને વિચિત્ર સૌન્દર્ય મહારા પ્રકાશમાં લાવતો.

કુદરતના અનન્ય અનુસરણથી મનુષ્ય સૃષ્ટિ-ભેદ જાણી શકે
 છે, સત્યની તે વિશેષ પાસે આવે છે, અને ત્હેમાં જ ત્હેને ધર્મસ્તવનું
 ભાન થાય છે.

મન્દાકાન્તા —

ધૂલિ ત્યાં તે ચરણ-સ્પર્શે
 એકઠી સૌ કરીને,
 સૃજે છે તે રમત રમવા
 ભવ્ય કે' અદ્વિઓને.
 કુકેથી તે પવન ઝૂકતાં
 અબને શું ઉડાવે !
 ખેલાવીને અતિશ રમતે
 એક એકે લડાવે.

શબ્દોથી જે ધ્યાનત પડ્યા
થાય આકાશ માર્ગે;
એ સૌ ત્હારી રસદ રમતો,
વિશ્વને ખેલવાને.

(પ્રેમવીણા, લીલા)

કુદરતની અનન્ય ભક્તિથી તે પોતાના ગુપ્ત રહસ્યો ખોલે છે, અને કવિ ત્હેમાં કંઈક નવીન, અદ્ભુત અને સત્ય જૂરે છે. કુદરતનાં દ્વારો એક વખત જેને માટે ખૂણાં થયાં ત્હેને કોઈ પણ અટકાવી શકતું નથી. જગતના પ્રત્યેક ખનાવના ગુપ્ત ઉદ્દેશો તે કુદરતની પોથીમાં રહેલાઈથી વાંચી શકે છે; એટલે અજ્ઞેય જણાતું સર્વ સ્વાભાવિક જ જ્ઞેય બને છે.

વસન્તતિલકા—

* ભોરે જહિં શિર જરી ઉચું મહેં કર્યું ત્યાં,
નિલામ્બરે કનક-કિરણ-ગાંધ જોધ,
ને ભૂમિ આ તરવરી રહોં દષ્ટિ રહામી,
સંસાર આ ખચિત સુખદુઃખે નિહાળ્યો.
અચાત હું રહ્યો ધહ અપારથી જો,
તોયે મહેને જગત માતૃસ્વ-વૃક્ષ જેમ,
નિમેષમાં સડ પરિચિત લાગ્યું તેમ !

* તબુ ત પ્રમાતે શિર કરિયા ઉન્નત

પ્રતિદિનના કુદરતી બનાવો, ત્હેનાં અનેક વિચિત્ર દ્રશ્યો-પ્રભાત,
સન્ધ્યા, મેઘ, સરિતા, પુષ્પાદિ, કવિની કલ્પનાના સાધનો હતાં.
'જીવન-સ્મૃતિ'માં કવિ પોતાને માટે લખતાં જણાવે છે કે;—

“શરતકાલમાં સ્હવારે હું પથારીમાંથી ઉઠતાં, તરત જ વાડીમાં
“દોડી જતો.”

આ નહિ તો આવો જ અનુભવ કવિએ ‘ગીતાંજલિ’માં
મૂક્યો છે; પણ તે ધણી જ ઉત્તીર્ણ રીતે, અને ભાવ પણ વિશેષ
મિનન છતાં અપ્રતિમ !

દ્રુતવિલંબિત—

નયન ચોળાં પ્રભાતવિષે ઉઠું,
દૌસત કાનન મ્હાઁ ફૂલે ભર્યું.

અહિં કવિએ ધૃતરનાં અદૃશ્ય કાર્યોનું આવી સ્વાભાવિક કલ્પ-
નાથી અતિ ઉત્તમ રીતે પોષણ કર્યું છે.

જસનિ નયન મેલિ નિરખિનુ ધરા
કનક-કિરણ-ગાંથા નીલામ્બર-પરા,
નિરખિનુ સુખેદુઃસ્વેચ્છિત સંસાર,
તસનિ અજ્ઞાત એ રહસ્ય અપાર
નિમેષેઈ મને હલ માતૃવૃક્ષસમ
નિતાન્તઈ પરિચિત એકાન્તઈ મમ !

(ગીતાંજલિ)

કુદરતપ્રતિ પ્રેમ

કુદરતપ્રતિનો પોતાનો અદ્વિતીય પ્રેમ અને લેખાંથી મળતાં અપૂર્વ જ્ઞાનનાં કિરણોનો વિચિત્ર ઉલ્લેખ, અતિ મનોરમ્ય અને સુમધુર શબ્દોમાં, કરતાં કવિ એક જગ્યાએ લખે છે કે:-

“ ઝાકળથી બીના થયેલાં પત્રો અને ઘાસ ઉપરથી પસાર થતી
“મધુ સુગન્ધ, લેનાં વહનમાં, મહને આલિંગન કરતી હોય એમ
“લાગતું; અને સૂર્યના પ્રથમ ઝાંખા કિરણની કોમલતાથી લસિત
“અને મુગ્ધ જણાતી ઉપાદેવી, ધ્રુવતાં તાડપત્રોનાં આચ્છાદન નીચે,
“મહને અભિનન્દન કરવાને પોતાનું વદન ખોલતી. કુદરત પોતાના
“હાથો બન્ધ કરી પ્રતિદિન મહને હસતાં હસતાં પૂછતી, ‘ મહારી
“પાસે અન્દર શું છે ? ’ અને કંઈ પણ અશક્ય જણાતું નહિ.”

ખરેખર ! કવિને કંઈ પણ અશક્ય જણાતું નથી, જ્યારે કુદરત જ પ્રિય બની ઉર ખોલે છે. કવિ ટાગોરનો આત્માવસ્થાનો આ કુદરતપ્રતિનો પ્રેમ પોતાના જીવનક્રમ સાથે વિકાસ પામ્યો, અને આધ્યાત્મિક કલ્પનાઓના પોષકરૂપે અતિ ફલદાયી નિવડ્યો.

શિક્ષણમાં કેટલીક અગત્યની ખામીઓ જે હાલ શાલાઓમાં
જોવામાં આવે છે તે પચાસ વર્ષ પૂર્વે પણ
કવિની વિદ્યાર્થી હતી. કવિ ટાગોરની આત્માવસ્થામાં લેખનાં
અવસ્થા ઉચ્ચ જીવનને યોગ્ય આદર્શ શાલા-શાન્તિનિ-
કેતન આશ્રમ જેવી-ન હતી, અને હજી પણ

ત્હેનું પ્રમાણ હિન્દુસ્થાનમાં જોઇએ તેવું નથી. હાલની શાલાઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં કેટલીક મોટી અને ખાસ ખામીઓને લીધે જ આધુ-
શિક્ષણ અપૂર્ણ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉત્સાહ મન્દ કરનાર છે.

હિન્દુસ્થાનની દેશી અને વિદેશીય શાલાઓમાં શિક્ષણપદ્ધતિ એટલી બધી વિચિત્ર રીતે ગોઠવી છે કે, કેટલાક આવશ્યક વિષયોને તિલાંજલિ આપી, અનુપયોગી વિષયોને, નકામા દાખલ કરી, અસા-
ધારણ વિકાસ આપ્યો છે. આથી પરિણામ એ આવે છે કે, ઘણા ખરા સારા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેથી કંટાળે છે. શિક્ષકો પણ યાન-
વિષયમાં રસ લેતા નથી, એટલે સર્વ અબ્યવસ્થિત અને એમાં શી નવાઇ !

કવિ ટાગોરની વિદ્યાર્થી અવસ્થા ઘણીજ અનિચ્છિત હતી. શિક્ષણપદ્ધતિની આવી વિચિત્રતાને લીધે કવિને ઘણે ભાગે નિશ્ચાળે જવું જ પસંદ ન હતું. આથી જીવનના અતિ ઉપયોગી દિવસો, શાલાની પ્રતિકૂલતાને લીધે, સવિશેષ નકામા જ ગયા, આજે પણ ત્હેની સ્મૃતિ ત્હેમને ગ્લાનિ ઉપજાવે છે. શિક્ષણપ્રતિ જેવો પ્રેમ આલ-
કોમાં સ્વાભાવિક ઉપજવો જોઇએ તેવો પ્રેમ કેટલીક વખત અયોગ્ય શિક્ષાપદ્ધતિથી નાશ પામે છે. કવિ ટાગોર માટે પણ એમ જ થયું. જણાવવામાં આવે છે કે, નિશાળના એક એવા મહેતાજીના હાથનીયે ત્હેમને અભ્યાસ કરવાનો વખત આપ્યો હતો કે જેણે ઘણી જ નિર્દય રીતે કવિને શિક્ષા કરી, અને બહાર સૂર્યના સખત તાપમાં

કેટલાક કલાકોને માટે ઉઘાડે માથે ઉભો રાખ્યો.

આ જંગલી શિક્ષાથી આરોગ્યતાને અતિશય હાની પહોંચે છે એટલું જ નહિ પણ શાલાપ્રતિ અન્તરથી અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કદાચિત કેટલીક જગ્યાએ હાલ અને છે તેમ માઆપના દબાણને લીધે બાલકો નીશાળે જાય તો જીવન ઉદાસીન અને છે; અને આથી શિક્ષણમાં રોકાવું જોઈતું ધ્યાન તહેમાંથી છુટવાની યુક્તિ અર્થે રોકાય છે.

કવિમાટે આ વાક્યો અક્ષરસઃ ખરાં હતાં. પોતાનાં બાલપણમાં વિદ્યાર્થીજીવનની આવી પ્હીક, તહેની જંગલી, અયોગ્ય અને નિર્દય-રીતિથી ત્રાસ પામી કવિ ટાગોરનું મન શાલા તરફથી ઉઠી ગયું.

શાલાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થવાની કવિની યુક્તિને માટે લખતાં કે. એસ. રામસ્વામિ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે;—

“તે પોતાના જોડાને પાણીમાં રાખી મેજવાળા કરતો કે જેથી “તે માંદો પડે, અને આ રીતે પોતાને નિશાળે જવું ન પડે. તહેના “પિતાના જાણવામાં તહેના દુઃખી વિદ્યાર્થી જીવનની વાત આવી, “એટલે તહેને નિશાળેથી ઉઠાડી ખાનગી શિક્ષકોના હાથનીચે “સોંપવામાં આવ્યો.”

આ યુક્તિ કેવલ કવિએ જ આચારમાં મૂકી એમ નથી, પણ ભવિષ્યમાં ખ્યાતિ પામેલા અનેક વિદ્વાનોને પણ, શાલાની પ્રતિકૂલતાને લીધે, બાલપણમાં આવી અનેક યુક્તિઓ કામે લગાડવી પડી હતી. શિક્ષણમાં પ્રેમની ન્યૂનતાનું જ આ પરિણામ !

આ રીતે શાલાના શિક્ષણનું કાર સુભાગ્યે* ત્હેમને માટે બન્ધ થયું, પણ તેથી ત્હેમની કશ્વરપેરિત શક્તિઓ

અભ્યાસ

શિથિલ પડી નહિ. કુદરતી બક્ષિસોને ખીલવાને યોગ્ય માર્ગ મળ્યો, કેમકે પોતાનાં કુટુંબમાં જ

સર્વ સંસ્કૃત હતાં. કવિનો જ્યેષ્ઠ બન્ધુ દ્વોજેન્દ્રનાથ ટાગોર એક મહાન તત્ત્વવેત્તા છે ત્હેમની પાસેથી, અને પોતાને માટે રાષ્ટ્રના શિક્ષકો પાસેથી કવિ યોગ્ય વખતમાં સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

છેક ચૌદ વર્ષની વયે કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે “ વાલ્મિકીર ખુદ્ધિ ” નામનો નાટક લખી કલકત્તાની ‘એમેચ્યુર’ નાટક મંડળીને બજાવવાને માટે આપ્યો; અને પોતે પણ ત્હેમાં ભાગ લીધો હતો. આ વખતથી કવિએ નાટકો અને કાવ્યો લખવા શરૂ કર્યા.

જો કે કવિને કોઈ પણ રીતનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ મળ્યું ન હતું તોપણ કાવ્ય માટેની ત્હેમની તીવ્ર લાગણી, સંગીત, કલા અને આત્મ-પ્રતિભા ધીમે ધીમે કેવલ વાંચનથી જ પ્રકાશવા વગર રહ્યાં નહિ. જીવનના પ્રથમ પ્રવાહમાં જ કવિને હિન્દુસ્થાનનાં જૂનાં લલિત ગીતો

* હું નથી ધારતો કે, શાલાનું સંકુચિત શિક્ષણ જો કવિને મળ્યું હોત તો ત્હેમની વિશાલ ખુદ્ધિ જમતને, આટલી બધી ઉત્તમ રીતે, આશ્ચર્યચકિત કરી શકી હોત. ઉત્તરપશ્ચિમ કદાચિત્ ત્હેમની કલ્પનાઓ ભાવ-શૂન્ય થઈ હોત.

અભ્યાસ

અને ભાવપૂર્ણ સુમધુર કાવ્યોપ્રતિ વલણ થયું, તેનાં વાચનથી નવીન નવીન કંપનાઓ સ્ફુરી અને કવિવશકિતને મથાર્થ વિકાસ મળ્યો. આમાં પણ ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિનાં રસિક કાવ્યોનાં વાચનથી, કવિમાં સાહિત્યપ્રત્યે પ્રેમ અને યુદ્ધિ પ્રકાશી.

ધાર્મિક બાબતમાં તેમના પિતા પાસેથી તે ધર્મ મેળવી શક્યા, તેમ છતાં કબીરનું વાચન તેમને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડ્યું. આધ્યાત્મિક વિષયપ્રતિનો એમનો પ્રેમ બાલપણથી છેવટસુધી એવો જ રહ્યો. વસ્તુતઃ એમનું જીવન જ પ્રથમથી (એમના પિતાની માફક) આધ્યાત્મિક હતું.

આ રીતે ધરના અભ્યાસથી યુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઈ, અને કંપનાને પોષણ મળ્યું; પણ ‘અંગ્રેજી’ ભાષાના અભ્યાસને માટે તેમને ઇંગલૅન્ડ મોકલવામાં આવ્યા. આ ઇંગલૅન્ડની પ્રથમ સુસાફરી વખતે તેમની વય માત્ર સત્તર વર્ષની હતી. ત્યાં કવિ ‘યુનીવર્સિટી કોલેજ’માં દાખલ થયા. અને ‘અંગ્રેજી’ સાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. જણાવવામાં આવે છે કે, અહિં ‘વાયકાઉન્ટ’ (પ્રથમ જોન) મોરલીના હાથ નીચે તેમણે થોડા વખત માટે અભ્યાસ કર્યો.

થોડા ધણા અભ્યાસ પછી ક્યાં તો તે નિઃરસ લાગ્યું હોય કે અમે તેમ, પણ કવિ ટાગોર એક વર્ષમાં પાછા આવી રહ્યા.

હિન્દુસ્થાનમાં થોડા વખત રહી, વળી ફરી કાયદાના અભ્યાસને માટે ત્હેમને પાછા ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવ્યા.

ઇમલ્લેડની બીજી
શુભાશ્રી

પણ શક્તિઓનું મૂલ્ય બંધારણ સામાન્ય વૃત્તિ-ઓથી ભિન્ન હોવાથી તે કાંઈ પણ રીતે ત્હેમને અનુકૂળ પડ્યું નહિ; અને થોડા જ વખતમાં તેઓ હિન્દુસ્થાન આવી રહ્યા. આથી જે ઉત્તમ કાવ્યો માટે ત્હેમની જગતમાં ખ્યાતિ થઈ, અને વિશેષે પોતાના દેશમાં જ જેને માટે ઘણું માન મળ્યું, તેવાં કાવ્યોને સ્વાભાવિક જ પ્રકાશવાનો અવસર મળ્યો.

એવા ઘણા દૃષ્ટાંતો આપણને અસારસૂત્રીમાં મળી આવે છે કે, જ્યાં કવિ પોતે અમણ્ય હોઈ, ઉત્તમ પ્રકારની કવિઓ જન્મથીજ કવિતા લખી ગયા છે. તેઓની ખાસ શાલાઓ ન હતી કે જ્યાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હોય છે. આ ઘટના અમુક જ સંજોગોમાં નહિ પણ પ્રત્યેક જમાના અને દેશમાં નજરે પડે છે. આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, કવિ હોવાને માટે કાંઈ ખાસ શિક્ષણ અગર અમુક જ શિક્ષણ હોવાની જરૂર નથી, પણ તેઓમાં તે શક્તિ કુદરતી રીતે જ ગુપ્ત હોય છે, અને કુદરતની મહાન શાલામાં શિક્ષણ મળતાં, તે સમયાનુસાર પ્રકાશી નિકળે છે. આવા પ્રેરિત કવિઓની કવિતા જ આપણને વિશેષ સરસ અને હૃદયગ્રાહી લાગે છે—કેમકે એવા કવિઓ ઉપરથી બોલતા નથી પણ અંદરથી બોલે છે.

શિક્ષણથી એટલું યામ છે કે, કલા ખીલે છે અને પોતાના હૃદયોદ્ગારોને સારી શૈલીમાં ગોઠવવાનું બની શકે છે; પણ તેથી મૂલ અક્ષિસમાં કિચિન્માત્ર પણ વધારો થતો નથી. લૉર્ડ રેટનહોપ કહે છે કે;—

“શિક્ષણ એ તો એક ખાલી રડું દેવા જેવું છે, કે જે અન્દ-
“રના લાકડાનો મૂલ સ્વભાવ કોઈ પણ રીતે ફેરવી શકે એમ નથી,
“પણ કેવલ ત્હેનો દેખાવ સુધારે છે.”

શિક્ષણ ગમે તેટલું સાફ હોય પણ જે કુદરતી અક્ષિસ ન હોય તો કવિની કવિતા રસિક બનતી નથી. ત્હેમાં અખ્દોની ગોઠવણ બલે સારી હોય, પણ મૂલમાં ભાવપ્રેરિત નથી; એટલે હૃદયને તે બેધએ તેવો આઘાત ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. કવિતામાં હૃદય એ ત્હેનું પોષણ-રસ છે. નહિ તો કલાથી ખીલવેલી કવિતા એ તો વાસ્તવમાં માત્ર કેટલાક સારા અખ્દોનું બોણું જ કહેવાય, એટલે કાબ્ય તો નહિ જ !*

“અંતઃક્ષોભમૂળથી એક વાર કવિતાનો છોડ ઉએ તો પછી
“સ્થના કરવાના મહાવરાથી કલામાં જે નિપુણતા આવી હોય તે
“વડે તેને સુશોભિત કરાય. મૂળ વિના છોડજ ન ઉએ. પછી બધી

* જોને, અધિક જ કોલુકકર્ષિ યાય શું પેહું ?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપકૃષ્ણમુકુટશિખોંકલાપકેરી

કલા શા કામમાં આવે ? ”*

કવિ ટાગોરમાં ન્હાનપણથી જ કુદરતપ્રતિ પ્રેમ, સાહિત્યનો શોખ, આત્મપ્રતિભા અને કવિત્વશક્તિ હતી. તેમાં પ્રાચીન કવિઓનાં વાંચનથી કલા ખીલી. એટલે સુવર્ણમાં સુમન્ધ જેવું થયું. નહિ તો કવિને કોઈ હિન્દની શાલા કિંવા ‘કોલેજ’ માંથી એવું શિક્ષણ ન મળતું હતું કે જેથી તેમની કંપનાઓ વિકાસ પામી અને જણાય છે તેવા રૂપમાં પરિણામી. આથી કવિ ટાગોર જન્મથી જ કવિ હતા એમ કહીશું તો તે અતિશયોક્તિ ન ગણાયે.

‘ડેલી ન્યુઝ’ કવિ ટાગોરને મળેલાં ‘આલફ્રેડ નોબલ ‘પ્રાઇઝ’ ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે:—

“કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને સાહિત્ય માટે મળેલાં ‘નોબલ ‘પ્રાઇઝ’માં એક ઘણી જ અમત્કારિક ખીના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વિદ્યાલય સાથે કિમિન્માત્ર પણ સમ્બન્ધ ન ધરાવનાર એક

કમાન સુંદર !

(રેનેડમુદા)

વસે મસી હસી રહે વિચાર દિવ્ય શાન્તિ અહીં,
ગલીર, અવિદ્યોલ,—જે જન્મતમેલ આત્માવલો,

(ભણુકાર)

* કવિતા અને સાહિત્ય

જન્મથીજ કવિ

“હિન્દી તરિકેનો તે અપૂર્વ દર્ષાત છે. એટલે બ્રિટિશ સરકાર અમર.
 “તો લૉર્ડ મેકેલેના શિક્ષણનું તે પરિણામ નથી. આ માટે વિવેચન
 “થઈ ચુક્યું છે, પણ જો તે વિદ્યાલયના સમ્મન્ધમાં આવ્યો હોત
 “તો મૂલ વિચિત્રતા એ જ થાત કે, તે સંસ્થાના પ્રતિક્રમમાં ટીપાઈ
 “બડાઈ બરોબર એક પંતુજનો સાદૃશ્ય બન્યો હોત. આપણે જાણીએ
 “છીએ કે, કવિ બનાવી શકાતો નથી પણ જન્મથી જ હોય છે.
 “અને ઘણા થોડા જ કવિઓએ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કર્યો હોય છે.
 “આથી હિન્દુસ્થાનને માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત
 “તો એ છે કે, બી. એ. ની ઉપાધિ વગમાડવા વીના પણ કોઈ
 “મહાન કાર્ય કરવું—કેમકે આ પારિતોષિક મેળવવું એ પણ એક
 “મહાન કાર્ય જ છે તે—શક્ય છે. લોકો હંમેશાં આ પ્રમાણે ધારતા
 “હતા, પણ હવે તે જાણવામાં આવ્યું છે.”

હજી તો કવિ પોતાની કલ્પનાઓ, ધર્મવિષયક વિચારો અને દેશહિતની બ્યવસ્થાના ખ્યાલોમાં જ ગુંથાયા

લગ્ન

હતા, ત્યાં તેવીશ વર્ષની વયે લેમનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. આથી કવિને પોતાના કાર્યમાં

કોઈ રીતનો વિક્ષેપ નડ્યો નહિ, પણ જાણાવવામાં આવે છે તેમ
 “લેમના સાહિત્યવિલાસનો દ્વિતીય પ્રવાહ અહીંથી જ શરૂ થયો.”*
 કવિનું આ પરિવર્તન જાણવા જેવું છે, કેમકે લેમનું સાહિત્ય-
 જીવન હવે પછી જ વધુ વિકસિત થયું.

* Sir Rabindranath Tagore

કવિ પોતાના પિતાની માફક અતિ એકાન્તપ્રિય હતા. જો કે આ અનુભવ પ્રથમ તો ધણો જ આકરે. સાહિત્યવિલાસ લાગ્યો, પણ ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ તે પ્રમાણે અને એકાન્ત ટેવાઈ ગઈ; અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને એ રીતે પોષણ મળ્યું !

લગ્ન પછી મહર્ષિએ કવિને શીઆલદાની મીલકતની વ્યવસ્થા સોંપી. આવા દયાણુથી કવિ પ્રથમ તો નાખુશ થયા, પણ બીજો રસ્તો ન હતો; એટલે અપ્રિયને પ્રિય કરી તેઓ ત્યાં રહ્યા.

આ રીતે ત્યાંની શાન્તિ અને એકાન્ત ઉભય હેમને સાહજિક સહાયરૂપ બન્યાં. કવિના ~~અસ્થિમા~~ અન્યોનું 'હેમની આ જીવન-સ્થિતિમાં બીજરોપણ થયું. વાંચનને પણ વિશેષ અવકાશ મળ્યો, અને ધીમે ધીમે આર્નલ્ડી જીવનનું રહસ્ય હેમનાં ધ્યાનમાં આવ્યું. જીવનના સમ-વિષમ બનાવો; દુઃખ અને સુખ મિશ્રિત જીવન-પ્રવાહ અને માનવજીવનની પ્રેમ અને આશાની લાગણી મિથે મિથે સ્ફૂરી.

જૂના રસિક કવિઓનાં વાંચનથી ધર્મ અને પ્રેમની ભાવનાઓ ધણી જ ત્વરાથી જાગૃત થઈ. જો કે મૂલથી જ કવિમાં કવિત્વશક્તિનો વિચિત્ર પણ અપૂર્વ પ્રવાહ વહેતો હતો, હેમાં ગૌરાઈ અને વૈષ્ણવ

સાહિત્યવિદ્યા

મતનાં સિદ્ધાંતો અકલ્પિત રીતે અનુકૂલ થઇ પડ્યા. કૃષ્ણીરનાં કાવ્યોનું વાંચન તેમણે પૂરેપૂરી જ કર્યું હતું, તેણે યથાર્થ મનન આ સમયે થયું. પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં પણ કૃષ્ણીરના વિચારોની છાયા જણાય આવે છે. કૃષ્ણીરનાં સૌએક ઉત્તમ કાવ્યોનું ભાષાન્તર કવિએ ‘અગ્નિ-જ્વાળા’ પણ બધી જ વિદ્વતાભરીરીતે કર્યું છે.

ખરી રીતે કહીએ તો, સાહિત્યનો અપ્રતિમ વિકાસ કવિની આ જ સ્થિતિમાં થયો. આ પૂર્વે ‘લાનુસિંહ’ના નામ હેઠળ કેટલીક કવિતાઓ છુટક છુટક લખાઇ હતી, પણ તે બધી ભિન્ન ભિન્ન

બીત.

(મિઝોટી, તાલ એકો, દાદરો.)

ગહન કુસુમકુંજમાં જ મૃદુલો મધુરો ખંસો ખાજે,
વિસરો ત્રાસ લોહલાજ સળનો આવો આવોરે.

ગહન૦

ધારો ચાક નીલ વાસ,
હૃદય પ્રભુચક્રસુમરાસ,
હરિણનેત્ર વિમલ હાસ,
કુંજવને આવોરે.

ગહન૦ ૧

હાળે કુસુમ સુરભિલાસ,
હાળે વિહમ સુરવસાર;

કવિઓનાં અનુકરણરૂપ ! છતાં પણ તે અનુકરણમાં કવિની ઉન્નત
કલ્પનાની છાયા સહજે જણાય આવે છે, આ પછી “ ન્હાની ન્હાની
વાર્તા ” લખવાનો સમય મળ્યો. ત્હેમાં કેટલી જગ્યાએ પ્રમથઅનુભવને

ઢાળે ઈન્દુ અમૃતધાર,

રજતશી સુહાર્તો રે.

મહન૦ ૨

મન્દ મન્દ ભૂંગ ગુંજે,

અમૃત કુસુમ કુંજ કુંજે,

ફૂટ્યાં સજની પુંજ પુંજે,

બકુલ યુથો ભતિ રે.

મહન૦ ૩

જોષ થ્યા સખીં શ્યામરાય,

નયન પ્રેમ ઇછળી ભય,

અમૃતસદન વદન હાય,

નિંદતી શી ચાંદ જો.

મહન૦ ૪

આવો આવો સજનીંવન્દ,

નિરખીં થ્યા સખીં શ્રી ગોવિન્દ,

શ્યામને પદારવિન્દ,

જાનુસિંદ વન્દતો.

મહન૦ ૫

(નૃપુરમંહાર)

ધણી જ ઉત્તમ રીતે વર્ણવ્યો છે. સાદાં જીવનની રસિકતા કવિએ બહુ સારી રીતે ખીલવી છે. પોતાની માતૃભૂમિનું પ્રાચીન ઐશ્વર્ય અને ઉચ્ચ ભાવિમાં તહેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. ખંભાલાનાં ગામડાઓનો પોતાનો અનુભવ અને તેથી ઉદ્ધિત થયેલી પોતાની શુદ્ધ ભાવનાઓ ધીમે ધીમે ધણાં કાવ્યોમાં ઝગકવા લાગી.

જનસમૂહ પાસેથી ખંત, સહનશીલતા, ઔદાર્ય, સાદાઈ, પ્રેમ અને માનવજીવનની સાહજિક લામણીઓનો અભ્યાસ, પોતાના આ સમયમાં, તેમણે કર્યો. આથી કેટલીક નવીન કલ્પનાઓ દષ્ટિ આગળ આવી અને કુદરતી પ્રકૃતિ તહેની પૂર્ણતા કરી.

આ પછી “પ્રસાદ-સંગીત” અને “સુન્દર-સંગીત”નાં કાવ્યો લખાયાં તે અનુકરણરૂપ ન હોતાં, તદ્દન નવીન હોઈ, અદ્ભૂત રસાત્મક છે. કુદરતને ઉકેલવાનો કવિનો પ્રયત્ન અને તહેની સુન્દરતા તથા વિચિત્રતામાં પોતાના વિચારોનું યથાર્થ આરોપણ-જે કાવ્ય અર્થે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે તે-આ સમયથી તહેમનાં કાવ્યોમાં સવિશેષ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું:—

• મહાકવિ કાલિદાસના “મેઘદૂત” માં આવા પ્રસંગો વારંવાર જોવામાં આવે છે; અને કાવ્ય પણ તેથી જ વિશેષ રસિક બન્યું છે. આરોપણ કલ્પિત પણ ભાવ અતિશય સ્વાભાવિક હોવાથી કાવ્ય મનોરમ લાગે છે.

કવિનાં બધાં જ કાવ્યો, ત્હેમાં વિશેષે 'ગીતાંજલિ' અને
'ખેયા'માં આવા દૃષ્ટાંતોની ખોટ નથી.

આકુ' આકુ' નિર થઈ જતાં, વેણીરૂપે વહે છે,
પાકાં પત્રો તરુથી ખરતાં, કે'ક ફીક્કી ફિસે છે;
દર્શાવે છે નિરહિણી બની, ત્હારું સૌભાગ્ય, એવી,
કર્ને તે તે, કૃશપણું તજે, જે વડે એ બિચારી.

(કી. ધ. ભાષાન્તર)

મન વિચારતો, "દુઃખ શું હશે
ગિરિપતિસભા રત્નનાથને?"
વર્જો વિભાસતો ચિત્ત—"એહને
નહિ પ્રિયા હોંસે; દુઃખોં તેથોં એ."

* * *

મુજ પડે રખે ગિરિપતિ રહે !

(રમેડમુદા)

ધવલ કમલસમ હિમગિરિશિખરે,
સૂર્ય જ્યોતિના સ્પર્શ-હરખે

વું હજીયે—

હસતી રહે !

યાચું મા ત્હને !

(રાષ્ટ્રીયગીત)

સાહિત્યવિલાસ

સારી નિશા, સહ તારા તારાએ,
અનિમેષ નેને શાન્ત ઉભો રહે,
આવણુ-ધારાર્થો પહોંચ-દેશે
તહારો વિરહજ વાગે છે.

બીજાં કાવ્યમાં એક જગ્યાએ;—

પ્રભાતે જ્યારે આકાશ ખૂલે,
વાગે વીણા ત્યાં સુરણું સુરે.

વળી એક કાવ્યમાં લખે છે;—

જનની, આ તહારી કરુણ ચરણુ-પાની
દેખાય આજે એ અરુણુ-કિરણુરુપે.

જનની, આ તહારી મરણુ હરણુ વાણી
શાન્ત ગગને વાગી રે ધીમે ધીમે.

એક જગ્યાએ ભાવનાને પોષતાં વર્ણન કર્યું છે;—

ઢાંકી દોંધાં ચક્ષુ પ્રભાતે,
વા વૃથા પોકાર દે,
જગૃત નીલ આકાશને

નિમિડ ધન ઢાંકી લીયે.

(ગીતાંજલિ)

આ કાવ્યોમાં કેવળ ભાષાચાતુર્ય, કુદરત-આરોપણ અને રસા-
ત્મક અલંકારો જ નહિ પણ ઉડી ધમ્મ અને હૃદયની લાગણી વિવિધ
રીતે વર્ણવી છે. લખાણમાં પલે પલે વિચિત્રતા, વિવિધતા અને અદ્ભુત
રસ સાથે કોંઈક વખત શ્રંગાર અને કોંઈક વખત શાન્ત રસ મિશ્રિત

હોય છે. આથી સ્થાયી-ધ્વનિત ભાવની એવી જમાવટ થાય છે, અને આરોપણ એટલું બધું રમ્ય બધાય છે કે, કેટલાંક કાબ્યો તો કેવલ વાંચન સાથે ઉડાણમાં લઇ જાય છે, કલ્પના લીન થઇ જાય છે, ત્હેના ભાવો હૃદયમાં રમ્યા કરે છે પણ ત્હેને મધ્યાર્થ સહમજરી શકાતા નથી; અગર તેમ કરવાનો કદાચિત્ ચત્ન કરીએ તો ભાવ ધણેઅંશે અણિડત થાય છે.

વિષમ હરિગીત—

રડીન આપું રમકડાં
 તુજ રડીવાળા હોશમાં,
 હે, બાલ! જાણું હું તહિં—
 શા કારણે મેઘો મહિં,
 ને પાણીમાં રડી પૂર્યા,
 કેં કેં વિચિત્ર નવાનવા,
 ને પુષ્પદલ સૌ અવનવા
 રડીથી શાને યતયાં !

હા, જાન જ્યારે ગાવું છું
 તુજને કરા'વા* તૃત્ય હું
 ત્યારે ઉરે મમ ભાસવું,

* કરા'વા—કરાવવા; ત્હેને નવાવવાને માટે.

શા કારણે વિપિને મધુ

ધ્વનિ, વૃક્ષપત્રો કરી રહ્યાં,
ને જલ-પ્રવાહે નાદ શા
ઉઠતા તરફેડાસઃ સદા !

જ્યારે મોંઢાપ વળી શિશુ !

લોહમ કરમાં હું મૂકું,
ત્યારે અહા ! હું જાણું છું
નદી-વારિ આથી મિષ્ટ છે,
ને ફલ ભર્યા મધુરાં રસે !

જ્યારે યુમું* તવ વદનને

તુજને હસા'વા* હું ખરે !

હા, બાલ ! હું જાણું તહિં

શા મોદથી પ્રાતઃ મહિં

રવિજ્યોતિ મુજ મુખ'પર સરે,

ને અનિલ મધુ વધુ અર્કને

અમૃતરપશે ખીલવે !

(ગીતાંજલિ)

* યુમું—યુગ્મન કહે. * હસા'વા—હસાવવા.

આ પ્રમાણે સાહિત્યવિલાસમાં ચિત્ત ગુંધાયું હતું તે વખતે કાંઈ કરવું એવી ભાવના, સ્વાભાવિક રીતે, દેશહીતની લાગણીમાં પરિણામ પામી. આવી આન્તરભાવનાએ પોતાને યોગ્ય માર્ગ શોધી ફેલાડ્યો; અને એવાને જે નુકસાન બાલપણમાં કાર્યની ઇચ્છા થયું હતું, તેના ભોગ ખીજ વધુ ન થાય એવી ઇચ્છાથી, કોઈ એક શાલા સ્થાપવી એમ ધાર્યું. આદર્શશાલાઓની ખોટ ભારતને અકથ છે, અને એ કામ કોઈ સાધારણ મનુષ્યથી બનવું ધણું જ અસંભવિત છે; એટલે આવાં કોઈક કાર્યમાં પોતાની વૃત્તિઓ દોરવી તેમને યોગ્ય જણાઈ.

મી. એન્ડ્રુસ કહે છે કે;—

“(આવી) એક શાલા સ્થાપવાને તે કલકત્તે ગયા. તેમણે કહ્યું “હતું તે પ્રમાણે તેમનું પોતાનું વિદ્યાર્થીજીવન અનિશ્ચિત હતું—ધણું “જ નહ અને પતિત ! આથી કોઈક નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ “કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ, કે જે ઉચ્ચતાં બાલકોને કુદરત પ્રતિ “પ્રેમ અને ઐક્ય શીખાવે કિંબહુના આદર્શજીવનના ઉચ્ચ વિચારોથી “પ્રેરિત કરે.”

સાધારણ સ્થિતિના માણસને કોઈ સારું કામ કરવા જતાં, આરંભમાં ભારે મહેનત લેવી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ દ્રવ્યની તંગી અનેક વખત આવી પડે છે. મૂલ્યમાં તો હિન્દુસ્થાનની નાણા સમ્બન્ધી આધુનિક સ્થિતિ ધણી જ શોચનીય છે, અને તેમ છતાં

કાર્યની ક્રિયા

કોઇ સારાં કાર્યને જોઇએ તેવું ઉત્તેજન નથી, એટલે કાર્ય કરનારા હોવા છતાં આવા પ્રતિકૂલ સંજોગોથી કેટલાક દબાય જાય છે.

શાલા ફહાડયા પછી કવિ ટાગોરને શરૂઆતમાં જ નાણા સમ્બંધી સખત તંગી આવી. એ તો આજે એવો સમય આવ્યો કે, કવિ ટાગોરના નામ ઉપર લોકો હજારો રૂપીઆ ફહાડે છે—કેમકે ત્હેમને ‘નોબલ પ્રાઇઝ’ મળ્યું, અને તે સાથે પ્રાચીન લોકોએ જોઇએ તેટલું ઉત્તેજન આપ્યું પણ જો એ ‘પ્રાઇઝ’ ન મળ્યું હોત તો એના એ જ કવિ ટાગોરને કેટલી હાડમારી ભોગવવી પડત ? આથી તો એમજ થયું કે, લોકો પોતાની આંખે જોઇ શકતા નથી પણ ત્હેમને કોઇ બતાવનાર જોઇએ છે.

શાલા જોડ્યા પછી પોતાની નાણા સમ્બંધી તંગી માટે કવિએ પોતે કહ્યું છે કે;—

“તે શાલા ચલાવવાને માટે મહેં મહારી ચોપડીઓ વેચી, ત્હેના “હક્કો વેચ્યા અને જે કંઈ હતું તે સર્વેરવ વેચી દીધું. કેટલી હાડ-
“મારી મહારે ભોગવવી પડી અને કેટલી મહેનતમાંથી મહારે પસાર
“થવું પડ્યું એ બધું તો મહારે મન જ જાણે છે.”

આ પછી ત્હેમનાં પ્રિય પત્નિ મરણ પામ્યાં, અને થોડાક મહિ-
નાઓ પછી ત્હેમની પુત્રી ક્ષય રોગની બીમા-
યત્નિનું મરણ રીથી મરણ પામી. હજી તો આ સર્વ બુધ્ધિયુ-
ન હતું ત્યાં ત્હેમનો ન્હાનો પુત્ર કોલેરાથી

મરણ પામ્યો. આ ઉપરાઉપરી શોકના બનાવો માટે કવિ કહે છે કે:-

“ આ મરણ મહારે માટે એક ઉત્તમ આશીર્વાદ હતો. પૂર્ણ-
 “ તાની મહને એટલી બધી દહ છાપ બેસી ગઈ હતી કે, જાણે કંઈ
 “ જ નાશ પામ્યું નથી. મહને લાગ્યું કે, જો એક આણુ પણ નાશ
 “ પામ્યો જણાય તો તે કદિ પણ નાશ પામી શકતો નથી. એથી
 “ કેવલ ‘અક્ષરપણુ’ વૃત્તિ જગી એટલું જ નહિ, પણ જીવનની
 “ કોઈક પૂર્ણ સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. આજે અન્તે હું જાણું છું
 “ કે, મૃત્યુ શું હતું ! તે પૂર્ણતા હતી. કંઈ જ નાશ પામ્યું નથી,
 “ કંઈ જ નાશ પામ્યું નથી.* ”

કવિ ટાગોરની વિદ્યાર્થીઅવસ્થા અનિશ્ચિત હતી એ પાછું

* કહાવ—

“ નષ્ટ થતું નથી કંઈ જગતમાં ! નાશ તણે
 આભાર માત્ર છે, ભાન માત્ર છે, અગાધિ ઉદયિ
 ઉપર તરફેડા જતા આવતા ચઢડતા વ્યોમે,
 શાંત થતા વર્ણો; ભરતો ઓઠમાં લિન્ન દેશમાં
 ઉભરાતું ને ધટતું હોસતું જળધિ તણું જળ,
 પણ તે સર્વજ ખોટું ! ખોટું ! જળધિ જણું જળ
 હતું તેટલું છે ને રહેશે ! ”

(રમેહમુદ્રા)

શાન્તિનિકેતન કહેવાની જરૂર નથી. પણ તેથી પદ્ધતિ વધુ સમય પ્રચારમાં ન રહે એ હેતુની ધ્યાને આદર્શ શાલા માટે પ્રયત્ન કરાવ્યો, એમ આગળ જણાવ્યું છે. કવિએ પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું પણ છે કે:-

“ હિન્દુસ્થાનને હાલ મંદિરોની જરૂર નથી, પણ આશ્રમોની જરૂર છે. આપણને એવી જગ્યાની જરૂર છે કે, જ્યાં સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય અને મનુષ્યના ઉચ્ચત્તમ પ્રયત્નો રસપૂર્ણ એકતા અનુભવે.”

આવી આદર્શ શાલા કિંવા આશ્રમને માટે હેતુને ભારતની પૂર્વ પદ્ધતિ અનુકરણીય જણાઈ; અને હેતુ નવીનસાથે યથાર્થ સમિશ્રણ આપણને શાન્તિનિકેતનના આશ્રમમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અભ્યાસીઓને આશ્રમમાં રાખી, હેતુની સાથે પ્રેમભર્યા વર્તનથી, આદર્શ જીવનને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું રચીકર શિક્ષણ આપવું, એ આશ્રમનો હેતુ અને ક્રમ છે.

હાલનું એતદેશીય, કલાદિહીન, યાંત્રિક, પ્રેમ અને ધર્મહીન, સત્ય ઉદ્દેશને જાણ્યા વગરનું-કેવલ પેટને માટેનું આધુનિક શિક્ષણ- અને તે પણ અનારોગ્ય શિક્ષણ કોઈ પણ પદ્ધતિ અને આશ્રમની જરૂર તમાના વિકાસનો વિચાર, વિશ્વદર્શીપણાસાથે પ્રેમની ખીલવણી, અવલોકનથી સ્વચાનને ઉત્તે-

જન, સૃષ્ટિસૈન્દર્ય સાથે તાદાત્મ્ય, આદર્શજીવનની કલ્પનાઓ અને ઉન્નત રાષ્ટ્રીયહીતની ભાવનાઓ આજે શાલાઓમાં અને વિદ્યાલયોમાં ક્યાં છે ? નવીન શૈધો, નવીન કલ્પનાઓ અને નવીન વિચારોને હાલનાં શિક્ષણમાં અવકાશ જ ક્યાં છે ?

ખરી રીતે ક્હીએ તો, હાલ ખીજના શૈધિકા વિચારો, લેમનું સાચું વા ખોટું લખેલું લખાણ, વિના સ્હમજ્યે મ્હોડે કરી કાગળ-માંથી લખ કાગળમાં આપવું એજ વિદ્યાર્થીજીવનનો ચાલુ ક્રમ છે. એટલે એક યંત્રથી વિશેષ ઉપમા હાલના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં વિચારો એકદર્શી થાય, આત્મા સંકુચિત થાય, જીવન વિષમ બને અને નવીનતા નાશ પામે એ તક્ષન સ્વાભાવિક છે. સત્ય માટે પરાવલમ્બન અતિશય હાનીકારક છે; પણ હાલની શાલાઓ અને વિદ્યાલયો તેથી વિશેષ બતાવી શકે એમ નથી.

આધુનિક શિક્ષણ ઉપર ટીકા કરતાં મી. હેવલ જણાવે છે કે:-

“હિન્દુસ્થાનની આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણે ભાગે મ્હોટી “મૂલ તો એ છે કે, તેઓ કલ્પનામાં શૂન્ય છે. ‘અંગ્રેજી’ સાર્વ-”

• શૂન્યમાં જે ભાવો લીધા છે (૧) જડ, અને (૨) ખાલી. જો કે મૂલમાં તો ‘lack of imagination’-‘કલ્પનામાં ન્યૂનતા’ એવો ભાવ છે,

શાન્તિનિકેતન

“જનિક શાલાની આખ્યાયિકા તપાસીએ તો આપણને એમજ માલમ
“પડશે કે વિદ્યાર્થીને આપણે હંમેશાં પશુવત્ ગણીએ છીએ કે
“જેઓમાં કલ્પનાશક્તિને ધણી જ નિર્દય રીતે દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન
“થાય છે. ધણી જ ધીર વસ્તીવાળા ગંદા શહેરના મધ્યભાગમાં એક
“લશ્કરી સીપાઇઓને રહેવાનું ઝુંપડું બાંધે અને ત્હેને છોકરાઓથી
“ખીઓખીય ભરી દે, એ હમણાની ‘કોલેજ’ છે.”

આ પ્રમાણે જ્યારે વિદ્યાલયોમાં જ શિક્ષણ કનિષ્ઠ છે તો ગ્રામ્ય-
શાલાની વાત જ શી! અને જે આ જ પ્રમાણે શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલું
રહે તો ભાવિ ઉચ્ચઆદર્શની આશા પણ શી ?

દરેક દેશનું ભવિષ્ય ત્યાંની પ્રજાના શિક્ષણ ઉપર આધાર રાખે
છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ, અમેરીકાદિ
શાલાનો ઉદ્દેશ દેશોમાં શિક્ષણપદ્ધતિ જેટલી સરલ, સ્વીકર
અને સ્વતંત્ર છે તેટલી હિન્દુસ્થાનમાં નથી.
ઇંગ્લેંડ અને અમેરીકા આદિ કેટલાક દેશોમાં ધણી ખરી શાલાઓમાં
જ્યારે મફત ભણાવવામાં આવે છે, ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં ‘શી’ ધીમે ધીમે
આકરી કરી છે. આથી શિક્ષણ એટલું બધું મોંઘું થઇ ગયું છે કે,
સામાન્ય જનસમૂહ ત્હેનો જોઇએ તેવો લાભ લઇ શકતો નથી; અને
કદાચિત્ કેટલાકને તે લાભ મળતો હશે તો તે એટલો બધો અપૂર્ણ
છે કે આખી ઇંગ્લીસધી ભણવા છતાં તેથી ધણો થોડો જ જ્ઞાનનો

પણ જ્ઞાન વિશેષ યોગ્ય લાગશે.

વધારે થાય છે, અને જે તેનો કંઈ પણ સહકર્યોગ થતો હોય તો તે ગુલામીમાં !

હિન્દુસ્થાનમાં હજી પણ ધણાં મનુષ્યો સંકુચિત ભાવનાવાળાં છે. બાલક નીચાળે જાય ત્યાંથી જ તેને એવી છાપ પાડવામાં આવે છે કે, ‘જે તું નીચાળે જઈ ધણું બચ્ચીશ તો તેને મ્હોટી નોકરી મળશે’ (અને મ્હોટો ગુલામ થઈશ !) એવા દેશમાં આદર્શજીવનને માર્ગ ક્યાંથી હોય ?

ઉત્તમ શાલાઓની કિંવા આશ્રમોની ખોટ હિન્દુસ્થાનને એટલી બધી છે કે, જે હજી પણ વેળાસર જનસમૂહ તરફથી તેવી વ્યવસ્થા ન થાય તો ભવિષ્યમાં તે ભારત માટે અહિતમાં પરિણમશે. આ ખોટ ધીમે ધીમે ધણી જ ઉત્તમ રીતે પૂરી પાડવા કવિનો ઉદ્દેશ હતો. જે કે એક હાથે આખા હિન્દુસ્થાનમાં આવી શાલાઓ સ્થાપી ન શકાય તોપણ વખત જતાં ધીમે ધીમે તેનું અનુકરણ થશે એવી આશા છે.

‘ઇંગલીશમેન’ જણાવે છે કે;—

“ બોલપુરમાં શાલા સ્થાપવામાં તેનો (કવિ શંકરનો) ઉદ્દેશ “ એ હતો કે, બાલકોને જેમ અને તેમ અનુકૂલ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવું.”

કવિ પોતેજ એના ઉદ્દેશ માટે જણાવે છે કે;—

“પ્રથમ તો મ્હારો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ સ્વદેશાનુરાગી હતો, પણ “પાછળથી તે ધીમે ધીમે વિશેષ આધ્યાત્મિક બનતો ગયો.”

કવિએ બોલપુરની શાલા ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ચાલુ કરી પ્રથમ તો વિદ્યાર્થી નહિ જેવા જ થયા. કે. એસ. રામસ્વામિ શાસ્ત્રી જણાવે છે તે પ્રમાણે;—

શાલાની ઉત્પત્તિ “કવિ ટાગોરે માત્ર બે ત્રણ છોકરાઓ-
અને વૃદ્ધિ “થી જ બોલપુર આગળ ઇ. સ. ૧૯૦૧
“માં શાલા ચાલુ કરી.”

લોકોને નવીન સંસ્થા તરફ સ્વાભાવિક જ અણુગમો હોય છે તેમ કદાચિત્ આમાં પણ બન્યું હશે. સંખ્યા બહુ જ ધીમે વધી. બે વર્ષ પછી પણ માત્ર અઢાર વિદ્યાર્થીઓ જ થઇ શક્યા; પણ કવિનો ઉત્સાહ નહિ તો દ્રવ્યની તંગીથી બંધ પડ્યો કે નહિ વિદ્યાર્થીની અછતથી ! બીજાં વધુ બે વર્ષ પછી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા સાઠ થઇ, અને આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતાં હાલ શાન્તિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા લગભગ બસેની થવા આવી છે. હવે જનસમૂહની લાગણી તે તરફ વિશેષ દોરાવાથી સંખ્યામાં અણુધાર્યો વધારો થવાની આશા છે. અને એના જ અનુકરણરૂપ જો બીજા આશ્રમો હિન્દુસ્થાનના અન્ય ભાગોમાં સ્થાપવામાં આવે તો તેથી દેશને સવિશેષ લાભ થઇ શકે એમ છે. દેશના હિતચિંતકોએ આવા કાર્યો પ્રતિ હવે વધુ દુર્લભ્ય કરવું યોગ્ય નથી.

શાન્તિનિકેતનના આશ્રમનો કાર્યક્રમ ધણો જ સુખદ, કુદરતી,
મનોરંજક અને જાણવા જેવો છે. આદર્શ-

શાલાનો કાર્યક્રમ- શાલાને યોગ્ય સર્વ ક્રમો ગોઠવ્યા છે. શિક્ષણ-
ક્રમ. માંથી આનન્દ કેમ લેવો તે ત્યાંના ક્રમ નિરિ-

ક્ષણથી સહજે માલમ પડશે. વિદ્યાર્થીના

ઉત્સાહને ઉત્તેજિત કરવાને સર્વ રીતે ત્યાં અનુકૂલતા હોય છે. તેઓ
હંમેશાં આનન્દી જોવામાં આવે છે. શાન્તિનિકેતન માટે તેઓને ધણું
માન અને પ્રેમ છે. કવિ ટાગોરના એક બંગાલી ગીતનો અનુવાદ
નીચે આપવામાં આવે છે કે જે ત્યાંના બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે
મળી ગાય છે;—

અતિ પ્રાણપ્રિય અમ માત,
હે, શાન્તિનિકેતન !

ઝૂલતાં સઉ અમ ઉર-સ્વપ્ન
તુજ સુમધુર કરે,
તવ વદન મનોહર ને
રસિક ચિર અમકાજે.

તુજ શીત છાય શાન્તિમાં,
અમx નીલ ક્ષેત્રમાં વસતા,

પુનઃ મધુ પ્રાતઃ ને સન્ધ્યા
નમ-શુભ આશીર્વાદ લાવે.

અતિ પ્રાણપ્રિય અમ માત,
હે, શાન્તિનિકેતન !

શાન્તિ તવ છાયા-પથની
થતો બડો વિપિન ગુગળનથી,
હરિમાલતી કુગળ ધૂળન્ટી.
પુલકિત વધુ વનપત્રે.

અતિ પ્રાણપ્રિય અમ માત,
હે, શાન્તિનિકેતન !

તું અન્તર બહાર વસી રહ્યો છે,
કદિ દૂર અમે પ્રરતા તહિયે,
અમ પ્રેમ-તન્ત્રી વાગે ધીમે
ઉડા તવ દિવ્ય રવે.

ગુંથતી તું અમ ઉર-ગીત
સંભોતમાં લોન કરીને.

અતિ પ્રાણપ્રિય અમ માત,
હે શાન્તિનિકેતન !

શાન્તિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓને આ ગીત અતિપ્રિય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. હવે તેના કાર્યક્રમ તરફ ધ્યાન આપીએ.

મળસ્કે સાડાચાર વાગે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઉઠે છે, અને તેની મણ્ડલી એકઠી થઈ આશ્રમની ફરતે નીચે પ્રમાણે ગીત ગાતાં ફરે છે, અને જેઓ હજી સુતેલા હોય તેઓને જાગૃત કરે છે.

આ..... આ..... આ.....

હૃદયે તુજ ઘસાનિ છે,

હજી આંખ ઘેન ઘેરો રહે;

કંટક-વને રાજ્ય કરે

કુસુમ રુપ કર ધારો રે !

નહિ શું ખખર લહે તેની ?

ઝોરે અલસ ! નહિ શું ખખર લહે તેની ?

જમ તું આ વાર જાગ,

નિદ્રા ઝટ દેનો ત્યાગ !

વિદ્યાર્થીઓ ઉઠ્યા પછી પોતપોતાના ઝોરડાઓ વાડી-ઝાડી સાફ કરે છે; અને આ રીતે જીવનના ઉપયોગી કાર્યોને તુચ્છ ગણવામાં આવતાં નથી. સેવામાં સમાયેલા ઉચ્ચ ભાવોની, જીવનની આ શરૂઆતમાં જ છાપ પાડવામાં આવે છે. ત્યાર પછી શારીરિક આરોગ્યતાને માટે થોડો વખત કસરત કરાવવામાં આવે છે. વ્યાયામમાટેની ખાસ સવડ

શાન્તિનિકેતાન

ખુદી જગ્યામાં રાખી હોય છે. આ પછી સ્નાનવિધિ થાય છે; અને વિદ્યાર્થીઓ સ્વસ્થ થયા પછી ઓછામાં ઓછો પા કલાક પણ સન્ધ્યા કરવાનો ક્રમ છે. આ વખતે નીચે પ્રમાણે મન્ત્રો બોલી ઇશ્વર સ્તવન ગાવામાં આવે છે:—

વસન્તતિલકા—

તું છે પિતા અમતણો પ્રભુ ! ઇચ્છતા એ-
કે જ્ઞાન થાય અમને ‘અમ’ તું પિતા છે.’
ના, ના ! પ્રહાર અમઉપર તું કરીશ;
રહું તહેને નમન અન્તરની જ ઇચ્છા. ૧

હે, સ્વામિ ! હે, જનક ! પાપ સહ હરી લે,
ને આપ જે સદ્ગુણ જગમાં વસે તે. ૨

હરિણી—

નમન કરોએ તહેને જેમાં સહ સુખ છે ભર્યું.
નમન કરોએ તહેને જેમાં ગુણ સહ છે રહ્યું.
નમન કરોએ તહેને જ્યાંથી સહ સુખ આવતું.
નમન કરોએ તહેને જ્યાંથી ગુણ સહ આવતું.
નમન કરોએ તહેને હા ! જે સદા સદ્ગુણ છે.
નમન કરોએ તહેને જે છે સહ સહ ઉપરે. ૩

* અમ—અમારો.

શાન્તિ: ! શાન્તિ: ! શાન્તિ: ! હરિ ઓં !

આ પછી થોડો સાદો નાસ્તો કરીને વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના વર્ગ પ્રમાણે શિક્ષણ માટે જાય છે. સહવારના સાતથી દશ વાગ્યા સુધી શિક્ષણક્રમ ચાલુ હોય છે. સહવારનો આ શાન્ત સમય બાલકો અને શિક્ષણને માટે ઘણો જ અનુકૂળ છે. દરેક વર્ગ વધારેમાં વધારે પંદરથી વિશ્વ છોકરાઓનો હોય છે. તેઓને કોઈ ખાસ નિશાળના ઓરડાઓમાં બેસાડવામાં આવતા નથી, અગર તો બેસવાને માટે હાલની સુવેરેલી શાલાપદ્ધતિ પ્રમાણે પાટલીઓ ન હોતાં, સાદી વાંસની સાદ-ડીઓ ઉપર, ખૂસ્લી હવામાં ઝાડોનાં છાંયડા નીચે બેસવામાં આવે છે.

શિક્ષકોમાં ત્યાં ઉપરીપણાનો ભાવ રહેતો નથી, પણ સમાન-તાનો ભાવ હોય છે. પ્રેમ એ તેઓનો મહામન્ત્ર છે. અને વિદ્યાર્થી-ઓને શિક્ષણ કેમ વિશેષ રુચીકર થઈ પડે તે જ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. પંદર અગર વિશ્વ છોકરાઓથી બનેલા વર્ગની વચ્ચે શિક્ષક ઉભો રહે છે; અને વિવિધ શિક્ષણનો આવો આનન્દીક્રમ દશ વાગે પૂર્ણ થતાં વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના ઓરડામાં જાય છે. બપોરના બાર વાગે ભોજનનો સમય થાય એટલે ઘણું ભાગે અન્ન, ફલ અને શાક-ભાજીનો ઘણો જ સાત્વિક પણ પ્રૌષ્ઠિક ખોરાક આપવામાં આવે છે. ત્યાંની ભોજનવ્યવસ્થા માટે ૧૯૧૫ના 'જૈન ગેઝેટ'માં જણાવ્યું છે કે;—

“ રસોઈઆ બધા જ બ્રાહ્મણો છે. ખોરાક ચોખ્ખો અન્નફલા-
“ દિયુક્ત, કિંવા યથાર્થ રીતે કઢીએ તો, દુગ્ધવાહક ફલફલાદિયુક્ત

શાન્તિનિકેતન

“ છે; અને ભોજન જૂદી જૂદી પંક્તિમાં પીરસવામાં આવે છે. ”

ખપોરના બારથી બે સૂધીનો સમય વિશ્રાન્તિનો છે. આધુનિક શાલાઓમાં જેમ તાપના આ સમયમાં પણ શાલાઓનો ક્રમ ચાલુ હોય છે તેમ ત્યાં નથી.

ખપોરનો તાપ સહજ ધીમે પડતાં, વર્ગો ફરીથી ઝાડ નીચે ગોઠવાય છે; અને રહવારની માફક જ પાંચ વાગ્યા સુધી શિક્ષણક્રમ ચાલુ રહે છે. આ પછી હલકો નાસ્તો આપવામાં આવે છે, અને વિદ્યાર્થીઓ રમત માટે બહાર મેદાનમાં જાય છે. ‘ક્રિકેટ’, ‘ફુટબોલ’ તેમજ કેટલીક બીજી દેશીવિદેશી રમતો રમવામાં આવે છે. રમતના વખત પછી સાધારણ વિદ્યાર્થીઓને નીતિ અને ધર્મની સાદી પણ રમુજ વાતો કહી સંભળાવવામાં આવે છે. આથી બોધ અને આનન્દ ઉભય મળે છે. કોઈ કોઈ વખત સંગીતનું શિક્ષણ અને પાઠ ભજવવાની રીતિ શીખવવામાં આવે છે, કેમકે કવિ દાગોરને પોતાને એ વિષયો અતિ પ્રિય છે, એટલુંજ નહિ પણ કવિ જાતે શાન્તિનિકેતનમાં સારા સારા છોકરાઓની મણ્ડલી સાથે નાટક ભજવે છે.

મોટા છોકરાઓ રમત પછી પાસેના ગામડાઓમાં શિક્ષણ આપવા અને શિક્ષણ-ગ્રામ્ય અનુભવ લેવા જાય છે. દસ આર છોકરાની ટોળા ‘ક્રિકેટ’નો સામાન લઈ ગામના મેદાનમાં રમે છે. ગામના લોકો તે જોવા આવે છે, અને તેઓ બધા એકત્ર થઈ રહે કે, રમત બંધ પાડવામાં આવે છે, અને સામાજિક વિવેચન ચાલે છે. સાઈ બોલ-

નાર એક વિદ્યાર્થી તે વિષયે ટુંકું બાપણુ આપે છે, અને વિદ્યાનો પ્રચાર જેમ અને તેમ વિશેષ કરવા તેઓને સ્ક્રમજાવે છે. તેઓ સાંજના પાછા આવે છે અને ભોકોની સાદી રીતભાતથી પોતાને મળેલા અનુભવ ઉપર વિવાદ ચલાવે છે. આ રીતે દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાના પોતાના મુવિચારને ધીમે ધીમે વર્તનમાં ઉતારતાં શીખે છે.

આ પછી સાયંસન્ધ્યાનો સમય થાય છે અને સર્વ મળી ઇશ્વર-સ્તુતિ ગાય છે;—

શિખરિણી—

પ્રભુ જે બ્યાપે છે અનલમહિં ને પાણીમહિયે,
અને જે ઉડા હા ! અખિલ જગના અન્તર વસે,
વળી જો ! રૂહે છે જે લલિતતરુને વૃક્ષમહિયે,
પ્રભુ એવાને હું નમન કરું સ્નેહે કરીં કરીં.*

રાત્રિના સાડા આઠ વાગે પાછો ભોજનનો સમય હોય છે. આ પ્રમાણે પોતાનો નિત્ય કાર્યક્રમ પૂર્ણ કરી ખરૌખર સાડા નવ વાગે તેઓના શયનનો સમય થાય છે. આ વખતે પણ પ્રાતઃકાલની માફક

* The God who is in fire, who is in water,
Who interpenetrates the whole world,
Who is in herbs, who is in trees, to that god
I bow down again and again.

કેટલાક છોકરાઓની મણ્ડલી ગીત ખતાં ખતાં આશ્રમની ફરતે ફરે છે, અને આ રીતે સન્ધ્યાસંગીતથી સંગીતમાં દિવસ વિરામે છે.

“ સન્ધ્યા થતાં શતદલ ખીડે

જ્યમ પાંખડી કોમલ અતિ,

ધીમે ધીમે ત્યમ ઢાંકી લે

પ્રભુ ! પૃથ્વીને મધુ શાન્તિથી !

જો, વાયુ પણ થઈ અમિત

કરતો વહન ખન્ધ અતિ ધીમે,

નિખિડ ધન તિમિરતલમાં

અક્ષિને ત્યમ ઢાંકી લે ! ”

વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ ખડ્ગાલા ભાષાની સહાયથી આપવામાં

આવે છે, અને સ્વભાષાની મદદથી જ સર્વ

આશ્રમને લગતી વિષયો ખીલ્યા છે; તેમ છતાં ‘અંગ્રેજી’નું

કેટલીક અગત્યની પણ જ્ઞાન અપાય છે. સંસ્કૃતના પુનઃ હોદ્દાર

ખીનાઓ અર્થે જોઈએ તેવી મહેનત લેવાય છે. ગણિત,

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાનાદિ કેટલાક

વિષયો જરૂર જોટલા શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાલયની ઉપાધિઓ

માટે તૈયાર થનાર છાત્રોને તે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા પ્રયત્ન થાય છે, પણ શિક્ષકોને તેવા અન-આરોગ્ય શિક્ષણ પ્રતિ ધણો જ કંટાળો હોય છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં પણ જીવનને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનો ત્યાંનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે. ટુંકામાં દેશકાલને અનુસરી જીવનને ઉપયોગી સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ત્યાં મથાર્થ રીતે અપાય છે.

ધર્મની ખાખતમાં કોઇ પણ એક ખાજી તરફ છોકરાઓનું વલણ ખેંચવામાં આવતું નથી; પણ સર્વ ધર્મના સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ રહમજવામાં આવ્યું છે. જે કે કવિ ટાગોર પોતાના પિતાની માફક બ્રહ્મસમાજના કંઇક અંશી છે, તોપણ આશ્રમમાં તે ત્રિચારોને પોષણ આપવામાં આવતું નથી.

શિક્ષકો લાગણીવાળા, સાદા, દેશહિતચિંતક અને વિદ્યાવિલાસી હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે તહેમને પ્રેમ અને સમાનભાવ હોય છે. શિક્ષાપદ્ધતિનો અતિ નિષેધ છે. આથી વ્યવસ્થામાં વાંધો આવતો નથી. પણ જે કોઇ વખત કોઇ વિદ્યાર્થી માટે સખત ફરીયાદ હોય તો છોકરાઓ મુખી ચુંટે છે, અને તે યોગ્ય સજા કરે છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સર્વાંશે સંતોષી અને આનન્દી હોય છે.

આશ્રમમાં સરકારની મદદ કવિને અનિચ્છિત લાગવાથી સ્વી-કારવામાં આવી નથી, કેમકે તેમ કરવા જતાં તહેના (સરકારના)

કાયદાઓને માન આપવું એટલે આદર્શશિક્ષણને અન્યાય કરવો એમ જ થયું. આ માટે પ્રશ્ન કરનારને કવિએ પોતે વિનોદમાં કહ્યું છે કે;—

“ તેઓ (સરકાર) મહારા વિદ્યાર્થીઓને ‘પાટલી’ પર બેસાડવા
“ ફરમાવે છે જ્યારે હું, તેઓને સાદી ઉપર ઝાડ નીચે બેસાડવા,
“ ઉત્તમ ધાર્ડ છું.”

આશ્રમને ચલાવવા માટે રૂંડમાં કવિએ કેવલ પોતાનું આઠ હજાર ‘ પૌન્ડ ’નું ‘ નોબલ પ્રાઇઝ ’જ મૂક્યું નથી પણ પોતાના ઉત્તમ ગ્રંથોની સારી સારી આવક પણ તેમાં રોકી છે.

આશ્રમના વિદ્યાર્થીને પોતાને ઇચ્છિત માર્ગ પસંદ કરવા દેવામાં આવે છે, અને તેનું જ શિક્ષણ અપાય છે. વિદ્યાર્થી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી તેને તેની મરજી પ્રમાણે ખીલવવામાં શિક્ષણ ધણું જ સરલ બની જાય છે.

આશ્રમનું મકાન મહોટા મેદાનમાં આવેલું છે. ત્યાં હંમેશાં શાન્તિ હોવાથી કવિ ટાગોર ધણે ભાગે ત્યાં જ રહે છે. કવિએ જ્યાં ઉત્તમ વિચારો કર્યા, અને કવિત્વશક્તિને જ્યાં અપૂર્વ પોષણ મળ્યું, એટલું જ નહિ પણ સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં જ્યાં ઇશ્વરત્વનું ભાન કરાવવામાં આવે છે, એવા આ શાન્તિનિકેતનનાં ગૌરવ માટે વધુ વિવેચન શું હોઈ શકે ? *

* શાન્તિનિકેતન આશ્રમને લગતી ઘણીખરી માહિતિ માટે કે. એસ. રામસ્વામિ શાસ્ત્રીના ‘ Sir-Rabindranath Tagore ’ ગ્રંથની સહાય લીધી છે.

પૂર્વે જણાવ્યું તે પ્રમાણે કવિએ પોતે જ કહ્યું છે કે;—

“હું ધણો જ સુંદર હતો. મારા બાલપણનું આ એક ખાસ

“લક્ષણ હતું. ખરેખર ! હું ધણો-ધણો જ સુંદર હતો.”

હાનપણની કવિની શારીરિક સુંદરતા હજી સુધી પણ તેટલું જ

આકર્ષણ ધરાવે છે. કોઈ એક જગ્યાએ કવિની

શારીરિક સુંદરતા આધુનિક સુંદરતા વર્ણવતાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે;—

“જે કે ઉમ્મર પુરાવાને લીધે યુવાન-

“રચાની લેમની ખુબસુરતી તેવી તો રહી નથી જ તો પણ એક

“ચિત્રકારની પીંછીને તે યોગ્ય અને રમ્ય (સુખારવિન્દ) કદપના

થઈ પડે એમાં તો શક નથી.”

લેમનાં ચિત્રના નિરિક્ષણથી આ સુંદરતાનો ખ્યાલ આપણને

સહજ જ આવે છે. લેમના વદનની કોમલતા, શાન્તિ, નિર્દોષપણ,

ગૌરવ અને સુંદરતા લેમને એક વખત જોયા પછી ભૂલાતી નથી.

આ સુંદરતાથી મનુષ્ય તરિકેનું લેમનું આકર્ષણ અધિક છે.

કોઈ એક સ્તુતિપાઠક* કવિ માટે લખતાં જણાવ્યું છે કે;—

“કાંખા ઘોળા પડતા, ટીલા, લાંબા ‘કોટ’ થી ભુષિત

“તે ઉંચી, ભવ્ય આકૃતિની માનસિક છાયા કોઈ પણ ક્ષણે પડી

“કરવી સ્મૃતિને સહજ છે. લેમના ઘોળા કોમલ હાથ, લાંબી

* Admirer. ‡ મૂલમાં Sensitive છે એટલે ભાવ જોઈએ તેવો

‘કોમલ’શબ્દથી પોષાયો નથી. કોઈ સૂચક શબ્દની યોગના ઉપયોગી થશે.

કવિનું વ્યક્તિત્વ

“ ચમકતી આંખ, દિવ્ય મનોહર વદન અને કાળા-કંધક ઝાંખા ધોળા
“ વાળ અને દાઢી-આ સર્વે ચિત્ર આપોઆપ ખડું થાય છે. ”

તહેમનું વિશાલ લલાટ એક મહાન વિચારકની બુદ્ધિ સૂચવે છે;
અને તહેમની શાન્તિ, ગાંભીર્ય અને નિર્દોષ પ્રેમ એક તત્વવેત્તા અને
કવિને યોગ્ય જ છે.

કવિઓ ખાલપણથી તરફી હોય છે તેમ કવિ ટાગોર પણ
નહાનપણથી જરા ફાંટાવાળા હતા. તહેમનાં
તરફી લક્ષણ જૂદી જૂદી વખતે લેવામાં આવેલાં ચિત્રો
જેતાં માલમ પડે છે કે, તહેમની કલ્પનાઓ
અને લક્ષણ કેવલ તરફી જ નહિ પણ નવીનતાયુક્ત હતાં. કોઈ
વખત યુનાની ટોપી, તો કોઈ વખત કંધક ખીળું જ એમ પહેરવેશમાં
અને દરેક ખાખતમાં જ તહેમનામાં નહાનપણથી વિચિત્રતા માલમ
પડતી. મૂલથી સ્વછન્દી અને કુદરતપ્રતિ આસક્ત એટલે વ્યવહારપક્ષે
વિલક્ષણ જણાય એવાં કૃત્યો કરે એમાં શી નવાઈ ?

પોતાની યુવાવસ્થામાં કવિ ખરૂંકાલામાં ‘ફેશન’ના અગ્રેસર
તરિકે ગણાતા. શિક્ષિત ઇંગ્લાંડીઓમાં લાંબા ઝૂલતા વાળ અને મોટી
મુઠાળી દાઢી રાખવાની નવીનપ્રથા* કવિએ દાખલ કરી. યોગ્ય
જણાય તો કવિ પોતાના નવીન તરફીને વર્તનમાં ઉતારવા ચુકતાં
નહિ, અને કેટલાક શિક્ષિત ઇંગ્લાંડીઓમાં પણ તહેનું તાત્કાલિક અનુ-

* Fashion.

કરણ થયા વગર રહેતું નહિ. ૧૯૧૩માં 'ઇંગલૅન્ડ'માં 'ખંભાણી'માં ખબરપત્રી લખે છે કે;—

“ એક દિવસ મી. ટાગોર, સન્ધ્યા સમયે, તદ્દન ધોળાં વસ્ત્રોમાં
 “ સજ્જ થઈ, અર્થાત્ પોતાનો ‘કોટ’ ધોતી, ચાદર, મોજાં અને
 “ ‘બુટ’ સર્વ ધોળાં પહેરી, હાથમાં પોતાનું લખાણ-જે પણ ધોળું
 “ જે હતું તે-ને ધોળા રૂમાલથી વીંટી, કોઈ સમામાં વ્યાખ્યાન
 “ કરવાને ગયા. ત્હેને બીજે જ દિવસે ધોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં એ શિક્ષિત
 “ બુદ્ધિવાળીઓમાં એક જાતની ધેલચા થઈ પડી.”

કવિના કેટલાક સ્તુત્ય માનસિક ગુણો ત્હેમના ગૌરવમાં અતિ-
 શ્રેય વધારે કરે છે. ત્હેમનો મધુર, નિઃસ્વાર્થી
 માનસિક ગુણો અને આનન્દી સ્વભાવ ત્હેમનાં વ્યક્તિત્વનાં
 સ્વાભાવિક લક્ષણોમાં એક છે. વિનય એ
 ત્હેમનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સદ્ગુણ છે. પ્રાચ્યાત્ય દેશોમાં કવિની કીર્તિ
 અણુધારેલી રીતે વધી, અને સાહિત્યમાં કવિને આટલું બધું માન
 હોવા છતાં તેથી પોતામાં તોછડાઈ અગર અભિમાનનો અંશ કિયે-
 ન્માત્ર પણ આવ્યો નથી. મી. જસ્ટીસ ચૌધરી, ડૉ. જે. સી.
 યોન્ઝ આદિ બૃંહાણના કેટલાક આગેવાન માણસો તરફથી આપવામાં
 આવેલા આવકાર બદલ કવિએ ત્હેમની સ્વામતા અતિ વિવેકપૂર્ણ રીતે
 કરી હતી એમ જણાવવામાં આવે છે.

સાહિત્યમાં પોતાની આકસ્મિક ઉન્નતિથી વધી પડેલા પત્રવ્યવ-
 હારના બોળમાં પણ પ્રતિ-ક્રત્તરમાં પ્રમાદ કવિએ કદિ કર્યો નથી.

એટલું જ નહિ પણ સર્વ પત્રોના જવાબ કવિ જાતે જ લખે છે. કદાચિત્ પોતાની માદગીમાં જો પ્રતિઉત્તર જાતે લખી શકાય એમ ન હોય તો ખીજા પાસે લખાવી કવિ ઉપર સહી કરે છે. આથી કોઇ પણ પત્ર કવિની કાળજી વગર નકામો જવાનો સંભવ થયો જ યોડો છે. હજી સૂધી પણ પોતાના કામના જોખમમાં કવિએ આ જ પદ્ધતિ ચાલુ રાખી છે.

તહેમની પવિત્રતા, ધાર્મિક ભાવના અને કવિત્વશક્તિથી પરિપૂર્ણ ખીલેલું આધ્યાત્મિક જીવન ઉચ્ચ આદર્શને અનુકરણીય છે. પ્રેમને લીધે કવિમાં નમ્રતા અધિક છે, અને નમ્રતાથી મૂલ્ય ગૌરવમાં સવિશેષ વૃદ્ધિ થઇ છે. કવિ કોઇને પણ કદિ સખત શબ્દો કહેતા નથી. શાન્તિનિકેતનના પોતાના હાથનીએના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ તહેમનું વર્તન દમદમ બરું નહિ પણ પ્રેમ બરું છે. આથી વિશેષ તેઓ ઉપકારશીલ વૃત્તિના છે; અને તેથી જ દયાનો ભાગ તહેમનામાં અધિક છે. પોતાની શીઆલદાની મીલકતના સાધીઆ જ્યારે મહેસુલ બરી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોય ત્યારે, કવિ કોઇ પણ પ્રકારની આનાકાની વગર ખુશીથી તેઓને મારી આપે છે.

કવિની સાંસારિક ઉપાધિઓ—પુત્ર, પત્નિ આદિનું મરણ, કુટુંબ—સમ્બન્ધી કલહથી તહેમના આનન્દી સ્વભાવમાં કોઇ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થયું નહિ; પણ ઉલટું તેથી તહેમનું હૃદય, જનસમૂહપ્રતિ પ્રેમ અને લાગણીથીભરાવા લાગ્યું. કવિની શારીરિક સહનશીલતા માટે જણાવવામાં આવે છે કે;—

“જ્યારે પણ તે માદા પડે ત્યારે તે પોતાની વ્યથા પ્રણી જ

“શાન્તિથી સહન કરે છે.”

કવિનો નિવૃત્તિસમયનો વિનોદ, શારીરિક અને માનસિક ઉભય ઉન્નતિને હિત છે. શરીરની આરોગ્યતા માટે કવિ કોઈ કોઈ ધર્મ્ય વ્યાયામ લે છે; અને હેમાંયે તરવાનો હેમને ઘણો શોખ છે. આથી આનન્દની સાથે શરીરના સર્વ અવયવોને વ્યાયામ મળે છે. સૃષ્ટિના સૌન્દર્યનો અનુભવ લેવા કવિ બહાર સરિતા ધાટે નિકળે ત્યારે કેવલ વિહારણાર્થે જ નહિ પણ વિનોદને માટેયે કવિ હલેસાં મારવામાં આનન્દ લે છે. સન્ધ્યા સમયે મન્દ મન્દ સમીરની લહરી સાથે, સરિતાના પ્રવાહમાં, નમ્ર સૃષ્ટિ સૌન્દર્યને, નાવમાં વિનોદ માટે હંકારતાં, કવિત્વદષ્ટિથી નિહાળવું-અહાહા! કેવું આનન્દદાયી?!

પોતાનાં કાવ્યોમાં કવિએ જણાવ્યું છે તેમ—

અહિં હું આજે આવી ઉભો

ગાવાને તહારે ગાન;

આપ્યું મહને તહારી જગત-સભામાં

એક ખૂણામાં સ્થાન.

હું અહિં તહારાં લુપનમાઝે,

યોગ્ય નથી નાથ! કોઈ કાળે,

એક કેવલ સુરે વાગે

અકાળનો ઇલ પ્રાણ !

(ગીતાંજલિ)

દિન-શેષ સૂઝી ગીતો ગાવાં એ ત્હમનો વિનોદ, નહિ, નહિ !

વિશેષે કર્તવ્ય ત્હમનાં જીવનમાં સંપૂર્ણપણે

સંગીત-પ્રેમ ચરિતાર્થ થયું જણાય છે. જો કે કવિને સંગીત-શાસ્ત્રનો (જોષએ તેવો) સારો અભ્યાસ

નથી તો પણ ગાવાની ત્હમની ઉત્કંઠા, શૈલી, અને સ્વપ્રવાહ એટલો તો પ્રબલ છે કે સાંભળનારને તે સ્વાભાવિક જ મુગ્ધ બનાવે છે. આ સિવાય એવું પણ ફૂલેવામાં આવે છે કે, કવિના સંગીતની સંપૂર્ણતા, ગાયનકલાના સુશિક્ષિત અભ્યાસીઓને પણ કબૂલ કરવી પડે છે.

ગાવાનો ત્હમને એટલો બધો શોખ છે કે, “ પ્રાતઃકાલથી તે “ સન્ધ્યાસમય સૂઝી, માત્ર મધ્યાહ્ન ભોજન માટે અપવાદરૂપ એકાદ “ કલાકના વિશેષ વિના, વારંવાર તે ગીતો ગાતા સંભળાય છે. ” આ સિવાય શાન્તિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ, પોતે જ તૈયાર કરેલા નાટકોમાં, ઘણી ખરી વખત જાતે પાઠ લઈ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહિત બનાવે છે. કવિનાં લખાણમાં જેટલી સરલતા છે તેટલી જ ત્હમનાં વ્યાખ્યાનમાં પણ છે. એટલે કેવલ સંગીતના માધુર્યથી જ નહિ પણ ત્હમની અસરકારક વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી, જનસમાજના એક પ્રિય અને સ્તુત્ય વ્યાખ્યાનકાર તરિકે ત્હમને ઓછું માન નથી.

કાવ્યઅડું કવિનું લખાણ છન્દ અને વૃત્તોનાં કરતાં રામ-રાગિણીમાં જ વિશેષ છે; અને ભાવો વાગ્ય કરતાં ધ્વનિત વિશેષ ગ્રાહ્ય છે: એટલે આવાં ગીતો કવિ સંપૂર્ણભાવ પૂર્વક, પોતાના મધુર

કપકથી જાતે જ, ગાય ત્યારે શ્રોતાવર્ગને તે શ્રવણમાં લુપ્ત કરે એમાં શી નવાઈ ? !

‘નેશન’ ના એક ખબરપત્રીએ* જૂન ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં લખ્યું હતું કે;—

“ થોડા દિવસપૂર્વે, બર્મિંગહામના વિખ્યાત કવિ અને શિક્ષક “ શ્રીયુત ટાગોરને, એક ન્હાની મણ્ડલીની આગળ, પોતાનો નાટક “ વાંચતાં સાંભળવાનો મ્હને અપૂર્વ આનન્દ (જે ‘આનન્દ’ એ “ યોગ્ય શબ્દ હોય તો) મળ્યો હતો. કવિની મુખમુદ્રાનું ગાંભિર્ય, “ સૌન્દર્ય, અને નમ્રતા તેમ જ પ્રેક્ષકવર્ગનું ત્હેમનું સંપૂર્ણ વિસ્મરણ, “ કિંબહુના ત્હેમણે જે વાંચ્યું ત્હેનો વિશેષ ધર્મ—એ સર્વમાં મ્હને “ સૌથી વિશેષ શાથી અસર થઈ તે હું બાળે જ સ્હમજી શક્યો હોઈશ. “ એ વખતે મ્હને માલમ પડ્યું કે, તે કાવ્ય ઉચ્ચત્તમ પંક્તિનું “ હતું; અને જનસમૂહની લાગણી તેમ જ કલ્પના જગૃત કરવાની “ ત્હેમાં અદ્વિતીય શક્તિ કિંવા માધુર્ય હતું. અરે! એટલું જ નહિ “ પણ તે વખતે કોઈનેયે લાગણી થયા વગર રહે નહિ કે, હજારો “ વર્ષની શાન્તિ પછી, રૂપકથી પૂર્ણ અને આધ્યાત્મિક સંગીતનો “ પાશ્ચાત્ય જડ અને ગમાર શ્રવણને પુનઃ રસાદલાદ આપતો, પૂર્વનો “ મધુર સ્વર અહિં જ હતો.”

* Correspondent.

§ ‘ગીતાંજલિ’ માં, તેમજ ‘એયા,’ ‘નૈવેદ્ય,’ ‘ત્રેમ,’ ‘શિશુ’ આદિ ખીલ’ કાવ્યોમાં, અને ‘ડાક-ધર,’ ‘અકૃતિર અતિશોધ,’ ‘રાનઓ રાની’ આદિ રૂપકપૂર્ણ નાટકોમાં આવાં ગીતોની-સાવની ખોટ નથી. નીચેના

કવિ: વ્યક્તિત્વ

કવિવશકિતો આવો અદ્વિતીય પ્રવાહ સૃષ્ટિના ગભિર સૌન્દર્યમાંથી વહ્યો છે. કુદરતપ્રતિભા પ્રેમ અપૂર્વક વનને આવધ્યક છે; અને કવિ ટાંગોરમાં આ પ્રેમ અવલુંનીય હતો. એક જગ્યાએ લેખણે કહ્યું છે કે:—

“ મહને યાદ છે કે, પૂર્વેથી જ હું કુદરતમાં અતિશય આસ-
“ કા હતો. ”

એક કાવ્યથી સ્થાયી-ભાવનું ગાંભિર્ય ધ્યાનમાં આવશે:—

ફેડે હે, બન્દી ! બાંધ્યા તહને
અહિં કઠિન કાણે ?
મમ પ્રભુએ બાંધ્યા મહને
વેળ કઠિન બન્ધે.
ધાર્યું મહે ‘ હું શ્રેષ્ઠ છું-
‘ ન શક્તિ દ્રવ્યમાં લધુ;’
સ્વામીનું જે દ્રવ્ય તે
રવે ગૃહમાં લધું.
નિંદ આવી ને સુતો
પ્રભુનો ચચામાં હું;
જર્મી જોયું બન્દીવાન
મુજ લણકારે હું.

(ગીતાંજલિ)

ક્ષણ ક્ષણ દષ્ટિગોચર થતું સૃષ્ટિનું અવનવું પરિવર્તન હૃદયના ભાવોને કાષ્ઠક એવી વિચિત્ર રીતે જન્ય કરે છે. એ જ કવિના તે વખતના ઉદ્ગારો કેવલ સ્વાનુભવરસિક જ નહિ પણ સર્વાનુભવરસિક હોય. અન્ય યોગ્ય હૃદયનેયે તેટલા જ ગ્રાહ્ય અને મનોરમ લાગે છે. કુદરતનાં દ્રવ્યોથી સ્ફુરિત ઉદ્ગારો, જેવી કવિની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે પ્રમાણે, રસિક જાને છે. આવા જન્ય થયેલા ભાવોને સાહિત્યમાં શબ્દશક્તિથી ખીલવવા, એ કલા અને મૂલ્યનું મૂલ્ય જોડતું નિકટ તેટલું લેના રસનું ગાંભિર્ય !

સંગીતકાવ્યોમાં સ્થાયીરસની જમાવટ મૂલ્યમાં તો ખરી જ, પણ વાંચનથીયે વૃદ્ધિ પામે છે. ‘ગીતાંજલિ’નાં કાવ્યો રાગધ્વનિ છે એટલું જ નહિ પણ તે સાથે તે સંગીત કાવ્યોયે છે; એટલે રાગ-રાગિણીને અનુસરી જો તે વાંચવામાં આવે તો શબ્દનાં ખોખાંથી દેખાતા ભાવ કરતાં તે વિશેષ હૃદયગ્રાહી થાય એમાં સંશય નથી.*

કવિ ઠાગોરની કાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ અતિશય કુદરતી છે. અન્તઃક્ષોભ પ્રેરિત કાવ્યો—અને તેથી જ સુમધુર બનતાં કાવ્યોની રચના, કવિનાં વ્યક્તિત્વમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. પોતાનાં અન્તઃપ્રેરિત ભાવોને કાવ્યમાં મૂકતાં પહેલાં કવિ તે ઉપર મનોમય ગુન્જન કરે છે; અને આવાં એક કાવ્યનું ખોખું પોતાની દષ્ટિસમક્ષ

* આ માટેનું સંપૂર્ણ વિવેચન પાછળ ‘ગીતાંજલિ રહસ્ય’માં કરનાર્માં આવ્યું છે.

ખડું થયું, એટલે જગૃત થયેલા ભાવોનો સમસ્ત પ્રવાહ આપોઆપ જ વહન શોધી લે છે.

કાવ્યનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં ન લેતાં, કેવલ શબ્દોની પદબન્ધ રચના, કોષક વખત પ્રાસાનુપ્રાસ અને વિવિધ અલંકારયુક્ત-પ્રેરણામાં શન્ય, એ જ કાવ્ય ગણાવાં લાગ્યાં છે. હાલના કવિઓ, કવિત્વશક્તિને-ત્હેની પ્રેરણાને અધીન નથી, પણ આવી શક્તિને અકુદરતી રીતે, પોતાને કાવ્ય રચવું છે માટે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને પરિણામે કલાથી ખોખું તો બનાવે છે, પણ નિર્જીવ ! આનું દારણ એ છે કે, હાલ કવિઓએ પોતાનું જીવન કુદરતમય, કાવ્યના વહનને યોગ્ય, ત્હેની પ્રેરણાને અધીન બનાવ્યું નથી; પણ જીવનની સ્થૂલ પ્રવૃત્તિમાં આ કાર્યનેયે તેવું જ ગણ્યું છે. તેઓ કવિતાદેવીને અર્પણ થયા નથી, પણ પોતાના જગદ્વ્યવહાર સાથે ત્હેનેયે એક અર્ક ગણ્યું છે. અર્થાત્ બીજા ધંધા સાથે કાવ્ય રચવાં એ પણ હાલ એક પ્રકારનો ધંધો ગણાય છે. આવા કવિઓથી થયેલું શબ્દોનું ખોખું કોષ પણ રીતે કવિતા કહી શકાય એમ નથી.

કવિ ટાંગોરે પોતાનું જીવન કવિમય બનાવ્યું હતું. કવિત્વ-શક્તિનાં પોષણરૂપ, કલ્પના અને ભાવને જગૃત કરનાર, જ્ઞાન્ત અને સૌન્દર્યપૂર્ણ જગ્યા-શાન્તિનિકેતન, અહિં જ ત્હેમનું રહેવાનું વિશેષ થતું. આવા સંજોગોનું હૃદય ઉદાત્ત કલ્પનાઓથી જગતને રસમાં મુગ્ધ કરે એમાં શી નવાઈ ? કાવ્યમાં કવિપણું જ્યાં નાશ પામ્યું છે, એવા એ અપૂર્વ નાદ્યન્યના ઉદ્ગારો...અહાહા ! હૃદયને તે

મૂલરુપે કેટલા પ્રાણ* !

‘ હૃમલીશ્મન ’ના ખબરપત્રી લખે છે કે;—

“ કાવ્યનું પ્રથમ ચરણ ગોઠવવા માટે કવિ અતીવ શ્રમ લે છે;
 “ અને પછીનું કવન વિના પ્રયત્ન (આપોઆપ જ) વહે જાય છે.
 “ કાવ્યો રચવાને માટે હૃમણે અમુક જ વખત નક્કી કર્યો નથી,
 “ પણ ખીજ કોઈ ઋતુ કરતાં કવિને વર્ષાઋતુમાં પોતાનું કાર્ય
 “ વિશેષ અનુકૂલ જણાય છે. શ્રીયુત્ ટાગોર અતિશય સુંદર હસ્તાક્ષર
 “ લખે છે; અને એક વખત લખેલું પોતાનું લખાણ ભાગ્યે જ સુધારે
 “ છે. અને તેમ છતાંયે જ્યારે બૂલ સુધારવી અતિ આવશ્યક જણાય
 “ ત્યારે બહુ જ હલકે હાથે, તે અનુપયોગી શબ્દ અગર વાક્યને, કલમ

* ઓગો આઘાર જબે ઇચ્છા હવે
 સાજ કરોં છેલા
 ઘોર નિશીથ રાત્રિવેલા ।
 અધ્રુધારે ઝરે જાબ
 અન્ધકારે ગો—
 પ્રભાતકાલે રબે કેવલ
 નિર્મલતા શુભ્રશીતલ,
 રેલાવિહીન મુક્ત આકાશ
 હાસબે ચારિધારે,—
 મેઘેર છેલા મિશિયે જાબે
 ઝ્યોતિઃ સાગરપારે ॥

(ગીતાંજલિ)

કવિનું' અધિકાર

“અગર સીસાપેનથી રદ કરે છે. શ્રીયુત ટાગોર બહુ સમૃદ્ધ* લેખક છે, અને જો હૈમનાં બધાં (હાથનાં) લખાણો એકત્ર કરવામાં આવે તો એક સામાન્ય અભરાઈડું રોકે એમાં સંદેહ નથી.”

મૂલ ખડ્ગાલીમાં હૈમનાં લખેલાં લગભગ પોણાસો ઉપર પુસ્તકો છે; અને એ સિવાય ‘અર્જુન’માં કંઈક ભાષાન્તર અને અનુકરણરૂપ દશ બાર પુસ્તકો હોવા સાથે હજી પણ ખીજાં નવાં ખૂદાર પડે છે. અને જૂદાં જૂદાં માસિકોમાં આવેલા લેખો, નવલકથાઓ, નાટકો અને કાવ્યો પણ કંઈ થોડાં નથી. આ રીતે લખાણની વિશાલતાથી ભાવમાં જડત્વ કે રસમાં ન્યૂનતા આવી નથી. આ બધું જોતાં કવિની દિવ્યશક્તિનો સહજે ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેશે નહિ.

કવિને એકાન્તવાસ અતિશય પ્રિય છે. રૂઢેરી ઘોંઘાટ, જીવન-કંઠહના સમવિષમ સાદો, અને સ્વાર્થીય એકાન્તપ્રિયતા પ્રવૃત્તિનાં આંદોલનોથી દૂર રહેવાનું કેવલ એ-દાઘતા-ધ્યાનને આવશ્યક છે એટલું જ નહિ પણ કવિત્વશક્તિનેયે સવિશેષ પોષણરૂપ છે. શાન્તિનિકેતનના પોતાના એકાન્ત અને રમણીય આશ્રમમાં તેઓ ધણુ ભાગે રહે છે.

કવિનું વિશુદ્ધ ચારિત્ર, શુદ્ધાત્મ સાથેનો, હૈમનો નિત્ય અને

* બહુ પુસ્તકો લખનાર; Prolific.

હું મૂલમાં Bookshelf રાખું છે, પણ હૈમનો સંપૂર્ણ ભાવ સાચવવા થોડું સૂચક રાખું મળ્યો નથી.

સતત યોગ, ભક્ત હૃદય, પવિત્રતા, અને નિદોષ પ્રેમ—એ સર્વ કવિની કમળાની શ્રેષ્ઠતા અને સ્વભાવ—માધુર્ય સાચવવામાં સહાયક નિવડ્યા છે.

શ્રીયુત ટાગોર માટેની સંપૂર્ણ માહિતિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી મી. ચીટ્સે કવિના કોષક સ્તુતિપાઠને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ દરરોજ પ્રાતઃકાલમાં ત્રણ વાગે—હું જાણું છું, કેમકે મહે
“ તે જોયું છે—તે શાન્ત અને સ્થિર ચિત્તે ધ્યાનમાં બેસે છે; અને
“ બે કલાક સૂધી ઇશ્વરની અપૂર્વ લીલા ઉપરની પોતાની એકાગ્ર-
“ તામાંથી જગૃત થતા નથી. તહેમના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ
“ કેટલીક વખત ખીજ દિવસ સંધ્યાએ ત્યાં જ બેસી રહે છે; એક
“ સમય એવું પણ બન્યું હતું કે, સરિતાકાંઠે, કવિ ત્યાંનાં સૃષ્ટિ-
“ સૌન્દર્યનું નિરિક્ષણ કરતાં ધ્યાનાવસ્થિત થતાં, માછીઓને પોતાની
“ નાવ ચાલુ કરતાં પૂછેલાં આઠ કલાક સૂધી થોભી રહેવું પડ્યું
“ હતું*.”

એકાન્તમાં બાહ્ય વસ્તુનાં આકર્ષણોની અસર ધીમી પડતાં, આત્માને મૂલ સ્વરૂપમાં પ્રકાશવાને વખત મળે છે. અને આવી ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં પડેલું આત્માનું શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બ; પછી તે કવિરૂપે કવિત્વશક્તિમાં આરોપિત થાવો તોયે મૂલ જોટલું જ અલૌકિક રહેવાનું.

* ‘ગીતાંજલિ’ના આર્યભાષાન્તર ઉપર મી. ચીટ્સની પ્રસ્તાવના.

કવિનું વ્યક્તિત્વ

કવિને ત્રેવીશ વર્ષની વયે પોતાની શીઆલદાની મીલકતની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી, ત્યારથી જ ત્હેમને ઘણે ભાગે એકાન્ત રૂહેવાનું બન્યું. એટલે વિચારોનો પ્રવાહ, પ્રતિબંધના અભાવે, અખ-લિડત રહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તો પણ એટલું તો ખરૂં કે, કવિ ટાગોરના આવા જ બીજા ગુણો ત્હેમની ઇશ્વરદત્ત અપૂર્વ શક્તિને પ્રકાશવામાં અતિશય સહાયક બન્યા.

કવિના લખાણનો હેતુ ખ્યાતિ પામવાનો નહિ, પણ વાચક-હૃદયમાં સમાન ભાવ જગૃત કરવાનો હતો. કીર્તિની નિરીક્ષા એટલે કેવલ પદલાલિત્ય અને કલાથી શબ્દોને અલંકૃત કરી, એક શ્રેષ્ઠ કવિ તરિકે માન મેળવવું એ જ કવિનું અન્તિમ સાધ્ય નથી. જનસમૂહને પોતાના ભાવો (અન્તઃક્ષોભપ્રેરિત ઉદ્દગારો, કલ્પના, અને ઉર્મિ) સુમધુર શબ્દોમાં આપવા; અને તે સમયે પોતામાં જગૃત થયેલા મનોમય ભાવો તેવા જ (સમાન) રૂપમાં ત્હેમનામાંયે જગૃત કરવા એ કાવ્યઅર્થ; ઇચ્છિત છે.

‘નોબલ પ્રાઇઝ’ મળ્યા પછી મળેલા માનમાં મેલાવણમાં ત્હેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“કીર્તિને માટે ત્હેમણે કદિ પણ આશા રાખી નહોતી, ત્હેમનો સંદેશો વિશેષે હૃદયને છે. આગળના સમયમાં જ્યારે કોઇક કવિને માન આપવામાં આવતું હતું ત્યારે ત્હેને મદિરાનો પ્યાલો આપવામાં આવતો અને કવિ તેનું પાન ન કરતાં, ઝોષ-સ્પર્શ કરી ત્હેને રૂહેવા દેતા. આવીજ રીતે તેઓએ અર્પણ કરેલાં કીર્તિનાં પાત્રનું

“ પાન કરી કવિ પોતાના હૃદયને મલિન ન કરતાં કેવલ ઓષ્-સ્પ-
“ શૈથી ત્હેનો સ્વીકાર કરી શકશે.”

એક સમર્થ કવિ હોવા સાથે શ્રીયુત ટાગોર અધ્યાત્મચિંતક,
શિક્ષક, સંસારસુધારક, અને સ્વદેશપ્રેમીના આદર્શ
કવિ ટાગોર અને નમૂનારૂપ છે. અધ્યાત્મચિંતન અને કવિત્વ-
સ્વદેશભક્તિ શક્તિએ ત્હેમની દેશપ્રતિની લાગણી દબાવી
દીધી ન હતી, પણ “પ્રભુપ્રેમ અને સ્વદેશપ્રેમની
“એકત્ર જ્યોતિએ એક એકને પોષણ આપ્યું;” અને ત્હેનો પ્રકાશ
ત્હેમનાં કાર્યમાં અને પુસ્તકોમાં ઝલકતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પોતાનાં
સાધુમય જીવનને ત્હેમણે સાધુપણાથી કેવલ નિરુપયોગી બનાવ્યું નથી,
પણ તેવી વૃત્તિઓને વિકાસ આપી, કર્મયોગ સ્વીકાર્યો છે.

મુક્તિ ! મુક્તિ વળોં ક્યાં છે મળતી;

મુક્તિ ક્યાં રહી છે ?

સૃષ્ટિ સજી ત્યાંથી જ પ્રભુએ

લીધા બન્ધ શિરે. x

રાખ ધ્યાન, કૂંસો નાખી દે,

વસ્ત્ર કાઢવાળાં થઇ ફાટે

ગાય બહીક શાની તેથીયે,

કર્મ એક્યને દે !

x મુક્તિ ! ઓરે મુક્તિ કોથાય પાવિ,

મુક્તિ કોથાય આછે ?

આપ્નિ પ્રભુ સૃષ્ટિબાંધન પરે’

બાંધા સવાર કાઢે !

કવિના આવા ઉદ્દેશ માટે લખતાં કોઇકે ઠીક કહ્યું છે કે:—

“ સાધુ પુરુષ હોવામાં બધા ન રાખનાર ત્યાગીમાં નમૂનારુપ
 “ કવિ ટાગોર છે કે, જેઓ જગતની અતિ સામાન્ય વસ્તુ
 “ સાથે બળવામાં નિહર છે, અને એક કવિરુપે સૃષ્ટિનો તહેમનો
 “ વધુ નિકટ સમ્બન્ધ પ્રતિક્ષણ તહેમને સ્વર્ગની વિશેષ પાસે લઈ
 “ જાય છે.”

કવિ ટાગોરનો સ્વદેશપ્રેમ, શાન્તિનિકેતન આશ્રમ પાછળ લાંબેલા શ્રમથી જણાઈ આવે છે. આવા આશ્રમોની મદદથી, આદર્શ મનુષ્યો તૈયાર કરી, દેશની દરેક દિશામાં જાગૃતિ કરવી, એવો એમનો હેતુ તહેમનાં અનેક વક્ત્રોમાં પ્રકાશે છે. દેશને માટેનું કવિનું માન અને તેમાં થયેલા પોતાના જન્મને માટે કવિનો ગર્વ તહેમનાં નીચેનાં કાવ્યમાંથી જણાય આવશે:—

હરિગીત—

ધન્ય મમ આ જન્મ, કે

મ્હેં જન્મ આ ભૂમિએ ધર્યો;

ધન્ય મમ આ જીવનને

હે, માત ! તુજન ચહોં શક્યો !

હું જાણું ના તુજપાસ છે

કેં દ્રવ્ય, રત્ન, મણિ ન વા

વદિ જાણું હું તવ હાથમાં

મમ શીત અકૂળો થઈ જતાં.

હું જાણું ના કંઈ કુન્નમાં
પુખ્તો ખીસે, જે પ્રાણને
બાકુલ કરતાં ગન્ધથી,—

આ માતૃસમ અન્ય સ્થલે.

ના જાણું હું નભ કો' બીજું
જ્યાં આવી માધુરીથી શશિ
હસતો હશે. આ ચક્ષુ મમ

તુજ જ્યોતિથી વિકસ્યાં, પછી

વળી બંધ થાશે અન્તમાં
તે જ્યોતિ દિવ્યપ્રતિ ઠરી.

કવિના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરમાં દેશભક્તિ પ્રદિપ્ત
હતી, અને ત્હેની ઉડી લાગણી કાર્યમાં પણ પ્રગટ થતી. આ સ્વદેશ-
પ્રેમ કવિમાં અનેક રીતે ખીસ્યો, અને કલ્પના તથા કવિત્વશક્તિએ
ત્હેને પોષણ આપી કાવ્યમાં વહન કરાવ્યું.

સ્વોત્થાન અનાવશ્યક છે એમ નથી, પણ સ્વોત્થાન સાથે સ્વદે-
શોત્થાન પણ કરવી જોઈએ. દેશના અર્કરૂપ આપણે બીજા અવયવો
પ્રતિ દુર્લભ રાખીએ એ બાહ્યદષ્ટિથી દેશદ્રોહ જ નહિ પણ યથાર્થ
ભાવમાં આત્મહત્યા છે. પોતાના ઉન્નત વિચારો જગતને ફલદાયી
નિવડ્યા, તો ત્હેનાં જ અંશરૂપ આપણે દેશને આવા વિચારોથી જગૃત
કરવામાં પાછળ પડીએ એ તદ્દન અનિચ્છિત છે. વિશ્વઆપી પ્રેમર્થ
સ્વદેશપ્રેમ બાધિત નથી.

जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

આત્મજ્ઞાનની હ્રદય ભૂમિકાએ પૂહોચેલા સ્વામી રામતીર્થ અને
વિવેકાનન્દાદિ પશુ સ્વદેશાભિમાન તથા શક્તિ નથી. એ તો મનુષ્ય
સ્વભાવ જ છે કે, જેના વિશેષ સમ્બન્ધમાં આપણે આવ્યા હોઈએ ત્હેને
માટે આપણને પ્રબલ લાગણી થાય છે; તો સ્વદેશ કે જેમાં આપણે
જન્મ ધર્યો છે ત્હેને માટે ભક્તિ-પ્રેમ કોણ મૂકને જગૃત ન થાય ?

*શું તે જ માતૃભૂમિ આ ના ? (૨)

જન્મ ધરી જ્યાં રસ-તત્તુ પોષ્યું

તે જન્મભૂમિ શું આ ના ? (૨)

જલવાયુ હા ! એજ ભૂમિના,

અન્ન-શ્વેત્ય છે તેથી એના,

વીર-વીર્ય જે વ્યાપે તનમાં—

જ્યાંથી થાય તે બીજનાં ?

શું તેજ માતૃભૂમિ આ ના ? (૨)

તન્ત્રી મૂલ જ્યાંથી વિંટાતી,

ને આ ઉરસઃ શું સન્ધાતી !

હલાવતામાં સર્વ હાલતી—

શું તેહ ગુંથતી મા ના ?

ને ત્હેની ભૂમિ તે આ ના ?

શું તે જ જન્મભૂમિ આ ના ? (૨)

કવિ ઠાગોર રાષ્ટ્રીય-કવિ તરિકે ધણું માન પામ્યા છે. એટલે

કેવલ શબ્દોની આડંબરી વ્યવસ્થાથી જ નહિ પણ તેમાં રહેલા અ-
પૂર્વ હૃદયગ્રાહી ભાવોથી ! ભારતનું પ્રાચીન ગૌરવ કવિની દૃષ્ટિમાં
વારંવાર આવે છે; અને ભવિષ્યમાં તે જ ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત થશે એમ
કવિ દૃઢતાપૂર્વક માને છે. ભારતની ઉન્નતિ, અને તેના પ્રતિના
પોતાનો પૂજ્યભાવ સુમધુર શબ્દોથી કાવ્યઅડું પૂર્ણ છે. ભારતની
પવિત્ર ભૂમિ પૂર્વે સંપૂર્ણ અર્થથી ભોગવતી હતી તેની સ્મૃતિ જાગૃત
કરતાં કવિ લખે છે કે:—

જહે ! મુજ ચિત્ત, પૂજ્ય તીર્થે

જાગરે ધીરે—

ઇહ ભારત-મહામાનનીય

સાગર-તીરે.

અહિં ઉભાંતા બે હાથ જોડી

નમી નર-દેવતાઓ,

ઉઠાર છન્દે પરમાનન્દે

વંદન ભરી એને.

ધ્યાન-ગમ્ભીર અહ ! એ જુધર,

નદી—જપમાલા—ધૃત પ્રાન્તર,

* અહિં કવિ જો કે ભારતનાં ગૌરવનું વર્ણન ચિત્તને ઉદ્દીપ્તોદયકરૂપે
કરે છે, તેમજ કેટલાંક મૂલ્યવાન સૂચકો ઉલ્લેખ કરીથી આશ્ચર્ય છે. કાવ્યને
પાછળનો ભાગ વાંચતાં કહક અન્યોક્તિ જેવું લાગે છે. સામાન્તર પૂર્ણ
નથી; કેવલ ઉપયોગી થોડો ભાગ જ લીધો છે.

અહિં થા નિત્ય, અરે પવિત્ર
ભૂમિ, જોને !

૪૬ ભારત—મહામાનનીય
સાગર—તીરે.

અહિં થા આર્ય, અહિં અનાર્ય,
દ્રાવિડ ને વર્ણો ગ્રીન—
શક પૂર-દલ પાઠાણુ, મોગલ
એક દેહે સઉ લીન.

(ગીતાંજલિ)

દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાના વિચારને કવિની પ્રતિષ્ઠાએ મદદ કરી. હિન્દુસ્થાનને ઉદ્યોગ-કલામાં આગળ વધારવાની કવિની ઇચ્છા અતિશય હોવા છતાં આખા હિન્દુસ્થાન માટે તે સંપૂર્ણ નથી. નિઃસ્વાર્થ સેવાને માટે જો દ્રવ્યવાન અને કામ કરનાર મનુષ્યો, ભારતની ઉન્નતિ અર્થે, બહાર પડે તો થોડા વખતમાં ધણી ફેરફારની આશા રાખી શકાય.

સત્યામહ માટે લડતા હિન્દ-વીરોને યત્નશીલ અને ઉત્સાહિત કરવાને કવિ ટાગોરે એક સંસ્કૃત કાવ્ય દક્ષિણ આફ્રીકામાં લખી મોકલ્યું હતું. કવિના 'સ્વદેશ' નામના ન્હાના લેખમાં પણ ભારતને ઉપયોગી કેટલીક સૂચનાઓ ધણી સારી રીતે કરી છે. આ માટે કેવલ કથન જ નહિ પણ વર્તન થવુંયે આવશ્યક છે. જે એક વર્ષથી કવિએ 'કલ્પાશ્રુત' નામની નવી શાલા ખોલી છે, જેમાં અનેક પ્રકારની ઉપયોગી કળા શીખવવામાં આવે છે. ઉદ્યોગને અનુકૂલ

ખીજ વિષયો પણ ત્યાં શીખવાય છે. આ રીતે કવિએ પોતાનાં જીવનમાં દેશને ઉન્નત કરવાના વિચારોને વર્તનમાં પોષ્યા. આ સિવાય ભારતના એક અમુક્ય રત્ન તરિકે, ત્હેનું પૂર્વ ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા, ત્હેને જગતની અન્ય પ્રજાઓમાં ઉચ્ચપદે લાવવા, અને ત્હેનો સંદેશો જગતના ખૂણેખૂણામાં પહોંચાડવા, કવિએ પોતાનું બનવું કર્યું છે.

આ સિવાય એક રાષ્ટ્રીય-કવિ તરિકેનું કવિનું માન ઓછું નથી. જગતને પોતાની ઉદાત્ત કલ્પનાઓથી ચક્રિત કરવા સાથે, જીવનના આદર્શ અને હૃદયનાં વહનને માર્ગ આપતાં, કાવ્યો એટલાં બધાં કઠોર નથી થયાં કે જેથી જનસમૂહમાં તે પ્રચલિત ન થાય.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સીમલામાં અપાયેલા પોતાના વ્યાખ્યાનમાં રેવરન્ડ મી. સી. એશ. એન્ડ્રુએ કહ્યું છે કે;—

“કવીન ઇક્ષીઝામેથના વખતમાં શૈક્ષણીઅર જેવી ભાવમાં “ઇંગલૅન્ડનો રાષ્ટ્રીય-કવિ ગણાતો હતો તે જ ભાવમાં બર્કીલાના “રાષ્ટ્રીય-કવિ તરિકે આજે શ્રીયુત ટાગોર ગણાય છે. મહારા ધારવા “પ્રમાણે દુનીઆના બધા કવિઓમાં, શ્રીયુત રવિન્દ્રનાથ ટાગોર સિવાય, “આજે કોઈ એવો કવિ નથી કે જે પોતાના સમૂહમાં આટલું માન “પામ્યો હોય.”

કવિનાં ગીતો બર્કીલાના ખૂણે ખૂણામાં સંભળાય છે; અને શિક્ષિત વિદ્વાનોથી તે ઠેઠ સ્ત્રીઓ અને અમલુ જોવાળીઓ સુધી ત્હેમનાં ગીતો પૂર્ણ હોંસે ગવાય છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર માટે લખેલાં પોતાનાં નવાં પુસ્તકમાં મી. અર્નેસ્ટ ર્હીઝ કહે છે કે;—

“ એક વખત હાંડનમાં, કવિનો ‘ચિત્રાંગદ’ નાટક વાચ્યાં
 “ પછી, ભારતસરંથાનના ઉપસડાચક* મી. મોન્ટેગે જણાવ્યું હતું
 “ કે, હિન્દુસ્થાનના એક જંગલમાંથી સવારી કરતાં, રાત્રિને સમયે,
 “ તેઓ કેવી રીતે એક ખૂંટી જગ્યા કે જ્યાં ત્રણ ચાર માણસો
 “ એક તાપણીની ફરતે બેઠા હતા ત્યાં આવી પૂહોંચ્યા. પોતાના
 “ રસ્તાની પૂરી ખબર ન હોવાથી, હેમણે નીચે ઉતરી ઘોડાને આરામ
 “ આપવાનો વિચાર કર્યો. તે ટોળીની સાથે થોડો વખત તેઓ
 “ તાપણી ફરતે બેઠા હશે એટલામાં એક ગંદા કપડાંવાળો મરીબ
 “ જોવો જણાતો નહાતો છોકરો તે જંગલમાંથી બહાર નિકળી આવ્યો
 “ અને ત્યાં ધુણી પાસે નીચે બેઠો, શરૂઆતમાં તે ટોળીમાંનાં એક
 “ માણસે ગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું, અને તે પ્રમાણે બીજાઓએ ગાયું.
 “ આ પછી તે છોકરાનો ક્રમ આવ્યો અને તેણે સર્વથી વિશેષ ભાવ-
 “ મય અને સુમધુર ગીત ગાયું, જ્યારે હેને પૂછવામાં આવ્યું કે
 “ ‘એ ગીત કોણે બનાવ્યું છે ?’ ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘મહને
 “ ‘હેની ખબર નથી, પણ દરેક જગ્યાએ લોકો એ ગીત ગાય છે
 “ ‘ખરા !’ કેટલાક દિવસ પછી મી. મોન્ટેગને એ જ શબ્દો અને ગીત
 “ કોઈક બીજી જગ્યાએ ફરીથી સાંભળવાનું બન્યું; આ વખતે જ્યારે
 “ હેમણે એ કાવ્યના કર્તાની ખબર ફાડી ત્યારે શ્રીયુત્ રવીન્દ્રનાથ
 “ ટાગોરનું નામ હેમણે પ્રથમ જ સાંભળ્યું.”

‘સોનાર બંગાલ’ નામનું કવિનું એક ઉત્તમ કાવ્ય બહોળામાં

* The under Secretary of state for India

* તાપવાને માટે સળગાવેલો થોડો અગ્નિ; Fire

ધણું જ પ્રિય થઇ પડ્યું છે. દેશભક્તિનો ઉચ્ચ આદર્શ કવિનાં ધણાં ખરાં કાવ્યોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભારતને જગૃત કરવાની કવિની કલ્પના, તેની શૈલી અને કલા, તેમાં રહેલી હૃદયની ઊંડી ભાવનાથી, એટલી તો મનોરમ્ય લાગે છે કે, નીચેનાં કવિનાં શ્લોકો વાંચતાં તૃપ્તિ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

હરિગીત—

× ચિત્ત જ્યાં મયશૂન્ય, ને મસ્તિષ્ક જ્યાં ઉચ્ચું સદા,
ને જ્ઞાનની દહાણી વળી જ્યાં મુક્ત, ગૃહ પ્રાચીનમાં
નથોં ખણ્ડ છુદ્ધ દિવાલથી વસુધારના કીધાં જ્યાં,
ને હૃદયની ગુહા થકી જ્યાં શબ્દ સાચા સ્ફૂરતા,
દિશે દિશે ને દેશ દેશે કર્મધારા જ્યાં વહે
અજસ્ર સહસ્રવિધરૂપે ચરિતાર્થનાં નિજ વારિએ;

જ્યાં તુચ્છ રહોરણે નથી થતું ઝરણુ શુદ્ધ વિવેકનું
કદિ લુપ્ત, ને સત્ ઉર જ્યાં પુરુષાર્થ માટે પ્રેરતું,—
આનન્દ, જ્ઞાન, સુકર્મના નિધિરૂપ ઉન્નત હે, પિતા:!
તે મુક્તિનાં ઉચ્ચ સ્વર્ગમાં મમ દેશને જગૃત કર!

સ્વદેશભક્તિના ઉચ્ચત્તમ ભાવોને, સ્વાભાવિક વહન આપી,
કવિત્વશક્તિ અને કલાથી ખીલવી, કલ્પનાને ત્રિચિત્રરીતે જગૃત
કરવાની કવિ ટાગોરની રીતિ ઉપયુક્ત કાવ્યથી સહજે માલમ પડશે.

× ચિત્ત જેથા મયશૂન્ય, ઉચ્ચજેથા શિર,
જ્ઞાન જેથા મુક્ત, જેથા ગૃહેર પ્રાચીર

સત્વગ્ન અને કવિત્વશક્તિથી ઉદ્ધિત શાન્તિપ્રિયતાને લીધે જો કે એક રાજનીતિય પુરુષ તરિકે કવિએ જોઇએ તેવો આગળ પડતો ભાગ લીધો નથી તોપણ એમ તો નહિં જ કહી શકાય કે લેખની સ્વદેશભક્તિ દોષિત હતી. સામાન્ય રીતે એક કવિને યોગ્ય ઉચ્ચ આદર્શ જનસમૂહ સમક્ષ મૂકવામાં લેખને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના આદર્શને ચરિતાર્થ કરી બતાવવાના લેખના શાન્તિનિકેતનાદિ અનેક પ્રયત્નો હિન્દુસ્થાનની ભાવિ પ્રજાને અતિ ફલદાયી છે.

આપન પ્રાક્ષણતલે દિવસશર્બરી
 બસુધારે રાસે નાઈ સ્ખળ ક્ષુદ્ર કરિ',
 જેથા વાક્ય હૃદયેર ઉત્સમુદ્ધ હૃતે
 ઉચ્છ્વાસિયા ઉઠે, જેથા નિર્ધારિત સ્રોતે
 દેશે દેશે દિશે દિશે કર્મધારા ધાય
 અજન્ન સદ્સ્રવિધ ચરિતાર્થતાય;

જેથા તુચ્છ આચરેર મરુબાલુશાશિ
 વિચારેર સ્રોતઃપથ ફેલે નાઈ પ્રાશિ',
 પૌરુષેરે કરેનિ શતધા; નિત્ય જેથા
 તુમિ સર્વ કર્મ ચિન્તા આનન્દેર નેતા,-
 નિજ હસ્તે નિર્દય આઘાત કરિ'પિતઃ
 ભારતેરે સેઈ સ્વર્ગે કર જાગરિત !

મૂલની જ ભાવના અને શૈલી હોવા છતાં ગુર્જર ભાષાન્તર સહજ સ્વતંત્ર છે.

પૂર્વે જણાવ્યું તેવી રીતે જો કે ઇતિહાસનાં શોધન અને રાજ-
નીતિઅર્થે કવિએ જોષએ તેવી સફલતા
કવિ અને લેખનની મેળવી નથી તોપણ આ વિષે લેખના વિચારો
ઐતિહાસિક દષ્ટિ અવશ્ય જણાવા જેવા તો છે જ. ભારતના
જીવનઉદ્દેશના ગર્ભમાં પેસી લેવું હૃદય વાંચવું
એ કવિ ટાગોર જેવા તત્વકવિથીજ થઈ શકે એમ કહેવામાં અતિ-
શ્લોકિત નથી. આ માટે કે. એસ. રામસ્વામિ શાસ્ત્રી જણાવે
છે કે;—

“પણ વિવેકબુદ્ધિ કલ્પના અને પ્રેમથી ભુષિત મનુષ્ય (કવિ
“ટાગોર), અને તે પણ આવા કૃતવિદ્ય અને ઐતિહાસિક જમાનામાં
“કિં બહુના ભારતના અજ્ઞાન્ત અને પરિવર્તન યુક્ત આદિવ્યભૂમિમાં
“ભાવિ રાષ્ટ્રીયજીવનની શ્રેષ્ઠતાના પ્રયત્નોમાં આપણાં રાષ્ટ્રીયહીત અને
“વિકાસને અત્યોપયોગી તત્વપરત્વે, યથેચ્છ વિચાર કર્યા વગર રહે
“એ તદ્દન અસંભવિત છે.”

“આવા પ્રતિભાશાલી પુરુષના વિચારો અવશ્ય માનનીય છે,
“કેમકે લેખની સહજ વિશુદ્ધ દૃષ્ટના, લેખનો અદ્વિતીય પ્રેમ, અને
“યથાર્થ પ્રથક્કરણબુદ્ધિ રાષ્ટ્રની આન્તર ક્રિયાના અનુભવમાં લેખને
“અતિશય સહાયક હોવાથી, તેઓ પ્રિય માતૃભૂમિના પુનરુદ્ધારાર્થે

* કેવલ કવિ જ નહિ પણ તત્વવેત્તા અને કવિ હોય.

* જો કે મૂલમાં Historical સંબંધ છે પણ બ્વનિરૂપે “ફેરફારો
ધણા થવાથી ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા યોગ્ય” એવો અર્થ છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિ

“જરૂરનાં કાર્ય માટે અમૂલ્ય સુચના આપી શકે એ સ્વાભાવિક છે.”

આવા વિચારોને કવિએ ‘સાધના’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં અને તેમાં પણ વિશેષે પ્રથમના વિભાગમાં, બહુ સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યા છે. આ સિવાય કવિએ પોતાના એક લેખમાં^x બહુ ઉત્તમ રીતે જણાવ્યું છે કે;—

“સ્વપ્રેનભૂમિના અચિર પડદા’પર ચિતરેલા રક્ત-વર્ણ ઉપરથી “ભારતનું હૃદય તપાસવામાં આપણે નિષ્ફલ જઈશું.”

અર્થાત્ હિન્દુસ્થાનમાં થયેલી લડાઈઓ અને રક્તપાતથી તેના ગર્ભની ગણતરી કરવા જમ્મએ તો ઉભય વિભિન્ન હોવાથી ભારતની સત્ય ચેષ્ટાને આપણે અન્યાય કરીશું. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્થાનનું હાઈ તપાસવાને આવી અચિર અને નિર્માલ્ય વસ્તુઓ તદ્દન જ અનુપયોગી માલ્લમ પડશે. ભારતનું આંતરજીવન જ્યાં સંઘી તેની વસ્તુઓ સાથે ઓતપ્રોત થયા નથી ત્યાંસંઘી તપાસવું એ સત્ય જણવાને ખરેખર બૂલ બરેલું છે.

કવિ આ માટે પોતાના ઉપયુક્ત લેખમાંજ આગળ જણાવે છે કે:—

“પણ એક પરદેશી મુસાફરને આવું તોફાન એ જ અતિ મહ-
“ત્વની વસ્તુ થઈ પડશે; અને આ સિવાયનું” અન્ય સર્વ ધૂલિનાં
અબ્રજ-છાયાથી તેનાથી સંતાયલું રૂહેશે કેમકે તે આપણી માથક

* The Philosophy of Indian History

* બહુ વચન હેતુ.

“ધરમાં નથી પણ ખૂહાર છે. અને આથી જ પરદેશીઓને હાથે લખા-
“થેલા હિન્દુસ્થાનનાં ઇતિહાસો આવી મૂલ્ય કે તોફાનો જ ખતાવે છે,
“પણ આપણા ધરનો મર્મ ખોલી શકતા નથી.”

અને પરિણામે આપણા વિદ્યાર્થીઓને ખોટો ઇતિહાસ શીખ-
વવામાં આવે છે. એક રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી જો ઇતિહાસને વાંચવાનો
પ્રયત્ન કરીએ તો તો એમરસન કહે છે તેમ;—

“વિદ્યાર્થીએ ઇતિહાસને સલ્લભેદમાં* તપાસવાનો નથી પણ
“મૂલભેદમાં વાંચવાનો છે. અર્થાત્ પોતાનાં જીવનને મૂલ્ય અને પુસ્ત-
“કોને વિવરણ સહમજવાનું છે.”

અને કદાચિત્ ઇતિહાસને સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તોપણ પ્રત્યેક
દેશનું હૃદય તપાસવાને માટે તેમાં થયેલી લઘાઇઓ કે ખુનો ધ્યાન-
માં લેવાનાં નથી. પણ કવચિત્ પરિણામ અને સ્થાયી મૂલ્ય બન્ધા-
રણ એ ગણનામાં ઉપયોગી થાય ખરાં !

કવિ ટાગોર કહે છે કે;—

“હિન્દુસ્થાનનાં ઇતિહાસે મૂલ્ય હિન્દુસ્થાનને ઢાંકી દીધું છે.
“.....અને તેથી આપણા મૂલ્ય દેશનો વાસ્તવિક કિંવા સત્ય ચિતાર

* સલ્લભેદમાં ત્રીજા પુરુષની સંજ્ઞા આવે છે તેમ ન કરતાં. મૂલ્યરૂપે
ઉપર તે વસ્તુ ઘટાવવી. પોતાના એટલે નેપોલીઅન અને યુરોપ મુળભૂત એમાં ‘નેપો-
લીઅન’ એ ત્રીજો પુરુષ નહિ પણ ‘હું’ નેપોલીઅનરૂપે ‘એમ સહમજનું.

* True

“ આવતો નથી પણ ઉલટું આપણી અવલોકનદષ્ટિ ઉપર પડે પડે છે.”

એટલું જ નહિ પણ ભારતમાં ઇતિહાસવિષયે આધુનિક શિક્ષણ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો એક પ્રકારનું કલંક જ છે. એટલે ધણી ખરી વખત સત્ય હકીકત છુપાવી, ખોટા ઇતિહાસથી, ન્હાના ઓકરા-ઓનાં મન ઉપર એવી છાપ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થાય છે કે, જેથી સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ થવા માંડે; અને વિશેષ તો કવિ કહે છે તેમ;—

“ જે પદ્ધતિથી આપણને બાલપણથી શિક્ષણ આપવામાં આવે
“ છે તે આપણને આપણી જન્મભૂમિથી પ્રતિપક્ષે જુદા પાડે છે એટ-
“ લું જ નહિ પણ પરિણામે ત્હેને ત્યજી જવાની વૃત્તિ આપણામાં
“ ધીમે ધીમે જગૃત થાય છે.”

ઇતિહાસને ખોટી રીતે બતાવવાનું આ પરિણામ જે કવિ ટાગોર ચિતરે છે તે અક્ષરસઃ સત્ય છે. ભારતના આન્તર કિંવા આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશને મૂકી, આવી બાલ વસ્તુનું અસત્ય જ્ઞાન ભારતને તપાસવાને તદ્દન અપૂર્ણ છે એ તો નિઃસંદેહ. ભારતનું જીવન ઇતિહાસ’પર નહિ પણ ધર્મ’પર છે; અને એમાં જ ત્હેની એકતા હતી અને રહી છે. કવિ આ માટે પોતાનો વિચાર આપતાં જણાવે છે કે:—

“ આપણે જોઈએ છીએ કે, કેટલાઓ સૈફ થયાં, વિરુદ્ધતામાં
“ એકતા સ્થાપવી અને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે કેવલ એક જ લક્ષ્યમિન્દુએ
“ પહોંચવું તેમ જ હૃદયપ્રતીતિ સાથે અનેકમાં રહેલા એકનો અનુભવ

“ કરવો એ જ ભારતનો કેવલ એક પ્રયત્ન છે, એટલું જ નહિ પણ
 “ દૃશ્ય વિવિધતાનો નાશ ન કરતાં એવી અનેક વિવિધતામાં રહેલાં
 “ ઐક્યને પ્રાપ્ત કરવું. અને આવી રીતે આ આન્તર ઐક્યના અનુભવ
 “ અને તેના અતિવ પ્રચારનો પ્રયત્ન ભારતને માટે અતિશય
 “ સ્વાભાવિક છે. ”

આથી જ પરિણામે (ફહેવાતી) રાજનીતિમાં, અન્ય પ્રજાની
 દૃષ્ટિથી હિન્દુ શ્રેષ્ઠતા ન ભોગવી હોય અગર ન ભોગવવું હોય તો તેમાં
 આશ્ચર્ય જેવું નથી !

સાહિત્ય, કલા, ધર્મ, વિજ્ઞાનાદિની જેમાં ઉત્પત્તિ છે એવાં
 આ અમૂલ્ય માનવ-જીવનને માટેનો કવિનો સંદેશ અને તેનું ઝાંખું
 પ્રથક્કરણ ધણું જાણુવા જેવું છે. અને એથીયે
 જીવનસંદેશ વિશેષ કવિનું પોતાનું જીવન કે જેમાં તેમણે
 પોતાના ધણાખરા વિચારો ચરિતાર્થ કરી બતા-
 વ્યા છે તે તો અવશ્ય આદર્શજીવનમાં સહાયક થયા વગર રહે એમ નથી.

જગતને ઉત્તમ અને આદર્શ વિચારો આપવા એને આપણે કઠિન
 ગણીએ તો તેવા વિચારોને પોતાનાં જીવનમાં જ ચરિતાર્થ કરી બતાવવું
 એ તો તેથીયે વિશેષ કઠિન છે એ નિઃસંદેહ. કવિમાં ઉભય ઉત્કૃષ્ટ છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કવિનું જીવન તપાસીશું તો કવિનું તે
 માટેનું કથન એ તેમનાં જીવનમાં ચરિતાર્થ થયેલું આપણને માલમ
 પડશે. ‘ગીતાનિધિ’માં કવિ એક જગ્યાએ લખે છે કે;—

અહિં હું આજે આવી ઉભો
 ગાવાને તહાઈ ગાન,
 આપ્યું મહને તહારો જગત-સભામાં,
 એક ખૂણામાં સ્થાન.
 હું અહિં તહારાં જીવનમાં
 યોગ્ય નથી નાથ ! કોઈ કાળે,
 એક કેવલ સુરે વાગે
 આકાશનો ધડ પ્રાણ.

નિશાએ નિરવ દેવાલયે
 તહાઈ આરાધન,
 યામ ત્યારે મહને આદેશ કરો
 ગાવાને હે રાજન !
 પ્રભાતે જ્યારે આકાશ ખૂલે
 વાગે વીણા ત્યાં સુવર્ણ સુરે,
 ત્યારે ન રહું દૂર તુંથી નાથ !
 એટલું દેજે માન !

કવિએ અહિં પોતાનો ઉદ્દેશ ભક્તિપ્રાધાન્ય ગણ્યો છે, અને
 જીવનમાં પણ પ્રેમને વિશેષ વહન મળ્યું છે. એ સાથે જનસમૂહને
 ઇશ્વરત્વનું જ્ઞાન કરાવવું અને તે પણ કુદરતનાં સામાન્ય દ્રવ્યોમાંથી

રનાં અગાધ કાર્ય સાથે પોતાની તુલના કરતાં, અને હેમાં પણ વિશેષે નિરાભિમાન અને વિનયનું દર્શન કરાવતાં, કવિએ પોતાની સ્થિતિનો ચિતાર ઠીક આપ્યો છે. તે અદ્વિતીય શક્તિના ગુણગાન ગાવાં અને એ રૂપે આધ્યાત્મવિષયમાં જ પોતાનું જીવન વિશેષે વ્યતિત કરવું એટલું જ નહિ પણ તે અનન્તશક્તિનાં દૃશ્ય અદૃશ્ય કાર્યોને પોતાથી ઉકેલાય તેટલાં ઉકેલવાં એ હેમનાં જીવનનોયે વિશિષ્ટ અંશ છે. આ સાથે જગતની અન્ય સ્ત્રીઓને માટે પોતાની અયોગ્યતા કવિની બીજી લીટી-ઓમાં માલમ પડે છે. અને હેમાંયે ‘નાથ !’ શબ્દથી પોતાનો ઈશ્વર પ્રતિનો પ્રેમ અને માન, ઉભય ભાવોમાં ઇચ્છિત, ‘અઠાજનો’ અને ‘સુરે વાગે’ એથી ધ્વનિત રુપકઅર્ક; અતિશય આકર્ષક છે. પ્રભુપ્રત્યે પોતાની ભક્તિ અને જગદ્વ્યવહારના બન્ધનોમાંથીયે હેમનું આદર્શ આધ્યાત્મ લક્ષ્યબિન્દુ ‘નિશાએ’ અને નિરવ’ શબ્દથી વિશેષ બાવસૂચક કર્યું છે.

આ જ રુપમાં કવિનું પોતાનું જીવન પણ સ્થૂલ વ્યવહારિક નહિ પણ પૂર્વે જણાવ્યું તેમ વિશેષ આધ્યાત્મિક છે. કવિએ લખ્યું છે તેમ “હું જાણું છું કે માત્ર એક ગાનાર તરિકે જ હું ત્હારી સમ્મુખ “આવી શકું છું” અને એ કર્તવ્યમાં પરિણામે “સુરના સૌન્દર્યમાં “લીન થઈ હું” પોતાને ભૂલી જઈ છું, અને તું કે જે મહારો પ્રભુ “છે હેને બન્ધ કહીને બોલાવું છું.” આ રીતે ‘સંગીત-પ્રેમ’નાં આગલાં પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ “દિન-રોષ સૂધી ગીતો ગાવાં “એ હેમનો વિનોદ, નહિ, નહિ ! વિશેષે કર્તવ્ય હેમનાં જીવનમાં “સંપૂર્ણપણે ચરિતાર્થ થયું જણાય છે. ”

કેટલીક વખત કવિને સમય વહી ગયાનો ભ્રમ થાય છે, અને પોતાનાં જીવનના ઉપયોગી દીવસો નકામા ગયા એમ લાગે છે.

દૂતવિલમ્બિત—

કરમહીન દિને ‘ભૂતકાલનો
સમય વ્યર્થ ગયો’ ઉર શાયતો.

(ગીતાંજલિ)

સદ્ગુણાત્મા પોતાનાં કેટલાંક વર્ષો કવિએ કેટલીક વ્યવહારિક ખટપટમાં ગુમાવ્યાં હતાં; અને આવી અનિચ્છિત પ્રવૃત્તિમાંથી છુટવા પછી આધ્યાત્મિક જીવનનો માર્ગ-જો કે ખીજ તો પ્રથમ તહેમના પિતામાંથી શેપાયું જ હતું તો પણ-તહેમને અતિશય કઠિન જણાયો. આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરત્વ અને અનન્તતાનું જ્ઞાન નીચેના ઉદ્દેશો વહાવે છે;—

“હું કવખતે છુટ્યો છું તેથી મ્હને મનમાં ભય રહે છે;”

ખીજ જગ્યાએ પણ કવિએ આધ્યાત્મિક આદર્શનું જ્ઞાન કંઈક કદપનાથી મિશ્ર કર્યું છે. ભક્તિના માર્ગપ્રતિ પોતાનું વહન અને તેને અયોગ્ય વખતે થયું* એમ કવિ પ્રથમ માનવા પ્રેરાય છે, પણ કાલને અનન્ત માની પાછળથી સંતોષ માને છે.

* આમાર છુટિ અબેલાતેઈ

દિન દુપુરેર મધ્યસ્થાને.

(ગીતાંજલિ)

કાલાહસનો નિષેધ કીધો—

કહું છું કથા કાને કાને,

ઐર્થોજ હવે પ્રાણનો આલાપ

કેવલ માત્ર ગાને ગાને.

રાજ્ય સુધયે લોક ધસે છે,

વેથનારાનો હાક ઉઠે છે,

રણ મળી મ્હને ત્યાં કસમે—

દિન-દુપેરના મધ્યખાને.

કાર્ય-ઉરે અતિ ભાર રહે છે

સહ શું હશે? કોણ જાણે!

કાનનમાં મહારાં અકાલે

ફૂલ તહિં ફુટે છે,

મધુકરોને મધ્ય દિને

મૃદુ ગુન્ગરવા દે!

સત્તર અસત્તના હન્ડમાટે

ગયા છે દિવ અનેક જોને!

આલસ-ખેલાનો મમ સાથી

એ વેલા મહારૂં હૃદય તાણે;

દૂર વૃથા કો' યુમ ખડે છે

સહ શું હશે? કોણ જાણે!

આમાં કવિએ પોતાને અધ્યાત્મ આદર્શજીવનનું જાન સંસારના કેટલાક કદુ પ્રસંગો પછી થયું છે, અને જીવનના અત્યોપયોગી દિવસો ગયા પછી થયેલી પોતાની જાગૃતિ જણાવી છે એટલું જ નહિ પણ બક્ષિતો ખાલી ડોળ કરી, જગતમાંથી વિરાગ લઇ બહાર જંગલમાં જવું એમ નહિ પણ એમાં રહી 'દેવલ મંત્ર ગાને ગાને પ્રાણનો આલાપ કરવો' એમ અંગાર્યમાં સૂચવ્યું છે. અને આ પછી થયેલા પોતાના અધ્યાત્મજીવનના ફેરફારો-તે વખતે ઉઠતા તરફો, કાલ્ય પ્રતિકાલ્ય ઉદિત કલ્પનાઓ એ જ્યો 'મહારા કોનનમાં અમલે ફલ તો ન ફુટતાં હોય' તેમ કવિને લાગે છે અને તેથી જ કાંઈક પ્રાર્થનાના રૂપમાં કહે છે કે:—

‘મધુકરોને મધ્ય દિને

મૂઠ શુન્નરવા દે !’

પોતાની જાગૃતિના અસમયની બ્રાન્તિ* કવિને ખીજ જગ્યાએ પણ થઇ છે:—

“આવી રીતે સમય વહી જાય છે, અને ત્હારી સર્વ સેવા
“હે પ્રભુ ! હજી બાકી જ રહી છે, અરે ! ત્હારો પૂજ-થાલ સુધ્ધાં

* ‘બ્રાન્તિ’ શબ્દનો પ્રયોગ, કવિના એ જ માટેના વિરુદ્ધ વિચારો તે જ કાળોમાં જોતાં સાક્ષિપ્રાય જણાશે. અને તે છતાં ‘બ્રાન્તિ’ એ વાસ્તવિક રીતે ‘બ્રાન્તિ’ જ છે એમ કહેવામાં પણ બાધ આવશે નહિ.

દુતવિલમ્બિત —

નહિ એ તમ પ્રભુ ! કાલ્ય સર્વની

“હજી એમને એમ જ શન્ય પડ્યો છે.....હું કવ્યપતે છુટ્યો
“હું તેથી મહેને મનમાં બચ રહે છે.”

રમ્ય બ્યવહારમાં વ્યતિત થયેલા પોતાના કાલનું સ્મરણ કરતાં,
હિચ્ચતમ જીવનથી વિભિન્ન, માત્ર અધ્યાત્મની પૂર્વ-છાયારૂપે કેવલ
તૈયારીનું વર્ણન કવિએ ‘ગીતાંજલિ’નાં નીચેનાં કાવ્યમાં અહીં સારી
રીતે કર્યું છે;—

સમય આ યોગ્ય મહારી નાવને
હંકારથી જોષએ;
વૃથા આ કાલ તીરે જાય—
અહાહા, ધીક છે મુજને !

વસન્તે કાર્ય પોતાનું
કુટી ફૂલે કર્યું પુરું,
અને જો ! બારમાસાનો
સુકાયેલો વડું હું હું.

જીવનદોરી તહમે કરમાં મહી.
અને બીજાં કાવ્યમાં;—

હે રાજેન્દ્ર, તબ હાતે કાલ અન્તહીન ।

* * * *

એસે દોલિ, જાગ્ય નાંય તોમાર સમય !

આદર્શ અધ્યાત્મકલ્પનાને રૂપરૂપી ખીલવી, શ્રંખારસંતુ કાંપુ મિશ્રણ કરી કવિએ જીવનને, સ્થૂલ વિષયમાં અતિશય પ્રવૃત્તિ રાખી ત્હેની કુદ્રતા અને ઇશ્વરત્વના વિસ્મરણનો નિષેધ કર્યો છે. કવિએ વ્યવહારપક્ષને માલા માની હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ ત્હેને ‘સુકાયેલી માલાનો ભાર’ ગણવામાં અને તે રૂપે અધ્યાત્મજીવનની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં કવિએ કંઈ ઝોઝી ચાતુરી વાપરી નથી.

જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ અમૂલ્ય છે, અને એક રીતે છુટ આપતાં કવિ કહે છે તેમ “આપણા હાથમાં વખત નથી, અને વખત ન હોવાના કારણને લીધે જ આપણે આપણું નશીબ અજમાવવા “ સર્વ મળી પ્રબલ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ ” અને પરિણામે “અમારાથી કોઈ રીતે વિલમ્બ થઈ શકે એમ નથી.”

વિચારના આવા વિચિત્ર પરિવર્તનો, જ્ઞાનને જીવનમાં ચરિ-તાર્થ કરી બતાવનાર મહાપુરુષમાં, વ્યવહારપક્ષે સમાન રીતે પરિણામ પામે અને એથી જ જીવનને વિશેષ ઉન્નત અને નિર્ભય બનાવે એમાં નવાઈ નથી. આ જ સંધિમાં કર્તવ્યની પ્રબલ લાગણી સ્ફુરી હતી અને કંઈક કરવું એ વૃત્તિ જાગૃત થઈ. પ્રથમ તો દેશને ઉપ-યોગી થઈ પડવાના વિચારો અતિશય પ્રબલ હોવાથી અધ્યાત્મ આદર્શ સહજ ઠંકાયું હતું; પણ ધીમે ધીમે વહન બદલાયું.

કવિ ઠાગોરની માન્યતા પ્રમાણે ધર્મ એ કેવલ શીખવાનો અમર જાણવાનો જ વિષય નથી પણ “તેનાં પ્રત્યેક સુત્રોને ચરિ-” તાર્થ કરી બતાવવાનું છે. ” એટલે ધર્મના બન્ધારણ પર રચાયેલું અધ્યાત્મિક કિંવા નૈતિકજીવન આદર્શને યોગ્ય છે. આ સિવાયનું શુષ્ક જ્ઞાન, કદાચિત્ અન્ધપરંપરા અને વિવેકશૂન્યતાને લીધે ઉદ્ધિત થયું હોય તે, વર્તનમાં સંપૂર્ણપણે ઉતર્યા વિના આદર્શ અગર ધમ્મિત ગણાય નહિ. સ્વામી રામતીર્થ જણાવે છે તેમ;—

“ખરા જ્ઞાનની કસોટી જેવા પ્રકારનું જ્ઞાન અંદરથી બહાર “કહાડી શકાય તે”પરથી થાય છે; પણ મગજમાં ધુસાડેલા જ્ઞા-” નથી થતી નથી.”

સત્ય જ્ઞાન તો તે જ છે કે જેને વર્તનમાં ઉતાર્યું છે અને તે સિવાયનો અન્ય સર્વ બકવાદ. જ્યારે આપણાં જીવનને આપણે આપણાં પુસ્તકો બનાવીશું ત્યારે પુસ્તકોની જરૂર રહેશે જ નહિ. અને એ જ નમદ ધર્મ કે જેમાં પ્રેમ એ મહામન્ત્ર છે અને ઐક્ય એ સાધના છે. ધર્મ માટે કવિ જણાવે છે કે;—

“અમારો ધર્મ એ ઐક્ય-વિવેકબુદ્ધિથી કસોટીએ ચઢેલી “માન્યતાઓ, અમારી શ્રદ્ધા, અને અમારી ક્રિયાઓની સમગ્રતા, “આ સોઠ અને પરસોઠ એ સર્વની એકતા.....એક ભાગને “વ્યવહારોપયોગી અને બીજા ભાગને કેવલ સજીમાર માટે જૂદો “રાખી ભારતે પોતાના ધર્મને છિન્નભિન્ન કર્યો નથી.

“હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મ એટલે સમાજનું સંપૂર્ણ જીવન,—જેનાં “મૂલો જમીનમાં ધણાં જ ઉંડાં ગયાં છે પણ તેની ટોચ સ્વર્ગનાં

“ હારે સાથે ધસાય છે; અને ભારતે મૂલ્યને મૂકી કેવલ ટાંચને જ
 “ સાધ્ય ચિંતનનું નથી, કિંવા તહેને જ પ્રાધાન્ય આપી મહત્વનું
 “ મણ્યું નથી—તહેણે તો ધર્મને, એક વિશાલ વટવૃક્ષની માફક માણ્યું.
 “ સના સમસ્ત જીવન ઉપર છાયાં કરતો, જગત્ અને સ્વર્ગને સમાન
 “ રીતે આલિંગન કરતો મણ્યો છે. ”

કવિનાં ભારતનાં હાર્દની આ ઉદાત્ત કલ્પના કવિએ પોતે જ
 જીવનમાં કેટલે અંશે ચરિતાર્થ કરી છે તે તહેમના એક ઉપાસકના
 વાક્યોમાંથી જણાશે.

“ સાધુ પુરુષ હોવામાં ભય ન રાખનાર ત્યાગીમાં કવિ દાગોર.
 “ નમૂનારૂપ છે કે જેઓ જગતની અતિ સામાન્ય વસ્તુ સાથે ભળ.
 “ વામાં નિહર છે, અને એક કવિરૂપે સૃષ્ટિનો તહેમનો વધુ નિકટ.
 “ સમ્બન્ધ પ્રતિ ક્ષણ તહેમને સ્વર્ગની વિશેષ પાસે લલ્લ જાય છે. ”

પ્રેમ અને એકલ એ જીવનનું અન્તિમ લક્ષ્ય છે, અને જગતના
 સામાન્ય બનાવોમાં પણ તહેમનો અનુભવ એ કવિને અતિ
 વરિયસ્ છે. આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જીવનની પ્રાપ્તિ અર્થે તહેનો નિષેધ
 કવિ કદિ પણ કરી શકે એમ નથી. જીવનમાં આધુર્ય અને તે સાથે
 વિવિધતામાં એકતાનો અનુભવ એ જ સત્ય જીવન છે. કવિ જ-
 ણાવે છે તેમ;—

“ ક્ષણિકમાં અનન્તતાનો અનુભવ કરો અને પ્રતિદિનના જીવ-
 “ નના સામાન્ય વ્યવહારિક બનાવોમાં પણ મૂઢતા અને એકતા
 “ જોતાં શીખો. ”

કવિનું જીવન વિશેષે આધ્યાત્મિક હોવા છતાં, કેવલ આત્માની ઉન્નતિ અર્થે તેમણે સંસારનો કદિ પણ નિષેધ કયો નથી. વરણતઃ વિભિન્નતાનો નિષેધ ન કરતાં બેદમાં અબેદનો 'સાક્ષાત્કાર' એ જીવનના અન્તિમ લક્ષ્યરૂપે વ્યવહારને પોષક છે. પોતાના વિચારોનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કવિ 'ગીતાંજલિ' માં જણાવે છે કે;—

માલિની—

* નહિ કદિ મુજ મારે મુક્તિ વૈરાગ્યમાં છે !

અગણિત દુઃખદાયી બન્ધનોમાં રહ્યા જે
અતુભવું રસ મુક્તિનો મહાનન્દદાયી.
ધ્રુવ વસુમતી મૃતિકા-પાત્રને તું બરે છે
ફરી ફરી વર્ણો દોળો, દિવ્ય સુધારસે, ને
વિવિધ વરણ ગન્ધે હોય ના દીપ જાણે
ત્યમ મુજ શિખજ્યોતિ મુજ સંસાર સર્વ
જ્વલિત કરતી જોને ! લક્ષરૂપે પ્રભાને

* વૈરાગ સાધને મુક્તિ, સે આમાર નય !

અસંહય બન્ધનમાણે મહાનન્દમય
રુમિવ મુક્તિર સ્વાદ । એઈ વસુધાર
મુક્તિકાર પાત્રસ્થાનિ મરિ વારમ્બાર

સંવતસંદેશ

તુજ રસ-મનદિરે. ઇન્દ્રિયો-દ્વાર મહારા
કરીશ નહિ કદિ હું બન્ધ સુયોગ માટે.
સહજ કંઈ મળે જે મોહ દરે ને ગન્ધે
સહ બળી લય પામે તુજ આનન્દમાં એ !

બલિત તહિં થતો આ મોહ મુક્તિરૂપે, ને
વિકસિત મમ થાતો પ્રેમ જો, ભક્તિરૂપે !

તોમાર અમૃત ઢાલિ દિવે અબિરત
નાના વર્ણગન્ધમય ! પ્રદીપેર મત
સમસ્ત સંસાર મોર લક્ષ ચર્તિકાય
જ્વાલયે તુલિબે આલો તોમારિ શિશ્વાય

તોમાર મન્દિરમાક્ષે ! ઇન્દ્રિયેર દ્વાર
રુદ્ધ કરિ યોગસન, છે નહે આભાર !
જે કિછુ આનન્દ આછે દરે ગન્ધે ગાને
તોમાર આનન્દ રબે તાર માક્ષસ્થાને !

મોહ મોર મુક્તિરૂપે ઝઠિબે જ્વાલિયા
પ્રેમ મોર ભક્તિરૂપે રહિબે ફલિયા !

આ રીતે અત્યારસુધી કંઈક અપૂર્ણ રહેલા ભારતના જીવન-
ભાવને કવિએ પોતાના વર્તનથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યા. નીતિને
ધર્મનું અર્જુન ગણી, વ્યવહારમાં તેનો મથાર્થ ઉપયોગ અને સૃષ્ટિના
સર્વ બનાવો અને વસ્તુમાં તે અનન્તતા અને આનન્દનો જ ભાસ
જેવો એ કવિનાં પ્રત્યેક કાવ્યમાં અને કર્મમાં હેતુરૂપ છે.

કોઈ એક બર્જાલી વિદ્વાન દાક્ટરે કવિ માટે પૂછતાં જણાવ્યું
હતું કે;—

“તેનાં (કવિ ટાગોરનાં) જીવનની સંપૂર્ણતાનો ખ્યાલ કરતાં
“મહને સાનન્દાશ્ચર્ય થાય છે; જ્યારે તે ઘણો ન્હાનો હતો ત્યારે
“તેણે કુદરતનાં અનેક દ્રવ્યો’પર સારાં કાવ્યો લખ્યાં હતાં. ...
“... આ પછી તેની કલા વિશેષ ગંભીર બનતી ગઈ. અર્થાત્
“વિશેષ દાર્શનિક અને અધ્યાત્મિક થઈ; મનુષ્યજીવનની સર્વ મહ-
“ત્વાકાંક્ષાઓનો તેનાં સ્તોત્રોમાં ધ્વનિ છે.”

* કવિનાં આવા સ્તોત્રોમાં નીચેની પ્રાર્થના જણવા જેવી છે;—

ગુંહિ નવ નવ રૂપે આવ પ્રાણે,
આવ ગન્ધે વરણે, આવ જાને;

આવ અર્જુન પૂલકમય સ્પર્શો,
આવ ચિત્તે સુધામય હરષે,
આવ મુગ્ધ મુદિત કરમંયે;
ગુંહિ નવ નવ રૂપે આવ પ્રાણે,

(ગીતાંજલિ)

“ અમારા સાધુપુરુષોમાં તે (કવિ ઢાંગોર) પ્રથમ: રથાને છે
 “ કે જેણે વ્યવહારિક* જીવનનો નિષેધ કર્યો નથી, પણ આત્માનાં
 “ ઉદાચરમાંથી તેણે હૃદયોદ્ધાર ક્ષણીય છે, અને તેથી જ અમીરો.
 “ પ્રેમ લેના’પર વિશેષ છે.”

કવિએ સ્પૂલ જમતને ખાન્તિ પણ માની નથી, તેમજ લેને
 જીવનને પ્રતિકૂલ પણ ગણ્યું નથી. ઇન્દ્રિયસુખને રસશૂન્ય કે અનેક
 દ્રવ્યોને ભ્રમ નહિ પણ ‘અનેકમાં એકનો અનુભવ’ એ લેમનો
 જીવનસંદેશ છે. વસ્તુતઃ

सर्वभूतस्थितं यो मा भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

—એવા જ ભાવનું જીવન અને કવન રાખ્યું છે.

આવ દુઃખસુખે આવ મર્યે,

આવ નિત્ય નિત્ય સઉ કર્યે;

આવ સકલ કર્યે અવસાનેડું,

તુહિ નવનવ રૂપે આવ પ્રાણે.

* મૂલ અવતરણ ઉદ્ધારોમાં “who has not refused to live”
 એટલે “જીવનનો જેણે નિષેધ કર્યો નથી” કિંવા “જીવવાની જેણે ના
 પાડી નથી” એમ છે. પણ કહેનારનો ભાવ એવો હોવો જોઈએ કે
 “વ્યવહારિક* જીવનનો.....” કેમકે બીજા સાધુપુરુષોએ જીવવાનું તો
 કહ્યું છે પણ તે વ્યવહાર ત્યાગ કરી, ઈશ્વરજનમાં, જંગલમાં રહીને
 નિવૃત્તિમાં જીવવાને.

§ ૬૬૬ આવા ભાવમાં—

(૬૬૬) તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ।

આ રીતે જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં ઇશ્વરત્વનો અનુભવ કવિને ધમ્મિત જણાયો, અને પ્રવૃત્તિમાં જ નિવૃત્તિનો રસાસ્વાદ એ જીવન-મુક્તિનો આદર્શ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યો. ત્યાગના હેતુનું સત્ય સ્વરૂપ* કવિને સ્હમનયું હતું એટલે વ્યવહાર તેમને માટે અપ્રિય ન હતો, પણ આત્માના ગુણોને પોષણરૂપ થઈ પડ્યો.

માલિની—

“ ન કદિ તુજ વિના જાં મુજ અસ્તિત્વ છે જો !

રહો શકું ન જૂઠું હું તુજ વિના કદાપિ,

વિવિધ સુરસ રંજી જો પૂર્વા મુજ અર્જી

મૂલ રહી મમ શક્તિ તોય તું સાધના છે. ૧

* “ત્યાગ તો આનું નામ કે સોજાઈનર ગોપીઓ જોડે રાસ રમ્યા હતાં શ્રી કૃષ્ણ બ્રહ્મચારી ફેરવાયા. સ્થૂલ ફેરે રાસ રમાયો; સર્વ થયું, પણ માનસિક રીતે તેમાં નિર્લિપ્તતા હતી એટલે તે જ સત્ય ત્યાગ છે. ગોપીઓનો આણેલો સર્વ પ્રસાદ દુર્વાસા આરોગી ગયા હતાં પણ તેઓ સદા અપવાસી ગણાયા; કેમકે ખાવાનું કામ તો તેની ઇન્દ્રિયે કયું હતું એટલે તેનું મન તે સમયે ખોરાકથી પર હતું. આ જ નિષ્કામ કર્મ, અને આનું નામ જ એકતા, અને એ જ ચમત્કાર ત્યાગ !”

(પ્રભુભક્તિ)

પ્રથમ સ્વરૂપ ત્હાનું ત્યાંથી કુટ્ટી કઢી હું,
અધિક અધિક વેષન તુજથી પામતામાં;
સ્વગુણ મમ અતિવ, ગુણ તોયે બધા તે
વિકસિત થઇ પુણે, શોભતા ત્હારી સાથે. ”

(સંગીતધ્વનિ, દ્વિતીયધ્વનિ, કુસુમ).

આમાં કુસુમ માટે વેલીનો નિષેધ જોટશે. અયોગ્ય તેટલો જ આત્મા માટે વ્યવહારનો નિષેધ, ત્હેની શક્તિ અને ગુણોને પ્રકાશવાને માટે અવાસ્તવિક ગણી શકાય. કવિ ટાગોર માટે આવી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં મી. એન્ડ્રુસે પોતાનાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે;—

“ આ પછી કવિનાં પોતાનાં જીવનમાં જાણવા જેવું પરિવર્તન
“ થયું; જેવી રીતે ત્હેમનો શારીરિક સુંદરતા અને સ્થૂણ વિષયનો
“ શ્વેત્રાતનો મોહ પાછળથી ધીમે ધીમે, જીવન વધતું ગયું તેમ તેમ
“ સર્વિશેષ વિશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક બનતો ગયો તેમ આ વખતે
“ કવિની રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ધન્યતાઓ વધુ વધુ આધ્યાત્મિક
“ થતી ગઇ. મ્હને કવિમાં જે પણ કંઈ વિશેષ આકર્ષક અને દિવ્ય
“ જણાય છે તે ત્હેમનો જડમાં અને ત્હેની સહાય્યથી ચૈતન્યનો
“ અનુભવ છે—કે જેમાં ભૌતિક પદાર્થો જાણે જીવનના આધાર
“ આધ્યાત્મિક અનુભવ પછી વિશેષ જ્યોતિર્ભય અને વિશુદ્ધ બન્યા
“ ન હોય ! ”

એટલે જગતના ભૌતિક પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્હમજવાને તેમજ ત્હેમાંથી આનન્દ અને મુક્તિ મેળવવાને માટે તે સર્વમાં

ધર્મરત્નનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ જો સંત્યાનન્દ આપી શકતી હોય તો તે અધ્યાત્મજ્ઞાન છે; અને જ્યાં સુધી તે જ્ઞાન આવ્યું નથી ત્યાં સુધી જ્યાં તો જગત રસશૂન્ય લાગે છે કે જ્યાં તો તહેમાં મોહ થાય છે.

જગતના વ્યવહારોમાં સ્વાર્થીય યુદ્ધિસઃ હાખલ થવા પહેલાં આત્માનું જ્ઞાન અત્યાવશ્યક છે; એટલે જડ પદાર્થોમાં કેવલ જડ ભાવ જ અને રચૂલ સૃષ્ટિના દૃશ્ય, ગન્ધ, સ્પર્શ, શ્રવણાદિ વિષયોમાં ભૌતિક આસક્તિ નહિ પણ આત્માના તિરોહિત ગુણોનું દર્શન થવું જોઈએ. આથી એવું માનવાને કારણ મળે છે કે, જગતમાં દૃશ્ય થતાં દુઃખો (અને પરિણામે અજ્ઞાનથી તહેનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ, અને જીવનની ક્ષુદ્ધલકતા, જગતનું અચિર દર્શન, વ્યવહારમાં અસત્યનું પ્રાધાન્ય) અને હર્ષ, શોક, બયાદિ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. આથી જ

ઈન્દ્રવજ્ર—

“ જ્ઞાન્તિમયી દુઃખદ કલ્પનાઓ
તે વ્યાપ્ત આદોલન ઉર ઘેરે;
મૂઢાત્મનું ચિત્ત ભ્રમિત પહેલું
શંકાસમાધાન સુયોગ્ય ચાહે*.”

* ‘સંગીતધ્વનિ’ના ‘અયમધ્વનિ’માં કાણ્ડ ૪ ‘અધ્યાસ’ની શીકામાંથી આ શ્લોક લીધો છે.

આવા હેતુથી જ આગ્રમોની વ્યવસ્થા કરી છે. જેમાંના પ્રથમ અર્થશ્રાવણમાં, જગતના વ્યવહારોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોવાથી, તેનો સંપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસ સૂચી નિષેધ કર્યો છે. કેમકે અજ્ઞાનને લીધે તેના અતિયોગથી બંને રીતે નુકસાન છે.* આ પ્રથમ આગ્રમમાં વિદ્યાર્થી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારના એક વખતના સાક્ષાત્કાર પછી એવી સ્થિતિમાં ચૂકાય છે કે જગતનું કોઈ પણ દ્રવ્ય તેને ધોતાથી ભિન્ન લાગતું નથી; એટલે જડસૃષ્ટિમાંથી તેનો જડભાવ જોતો રહી તેમાં સંપૂર્ણ આત્મભાવ થાય છે; અને આ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ પછી જ તે જગતને વધુ સારા રૂપમાં જોઈ શકે છે, તેમાંથી દુઃખ અને ભયનો નાશ થતાં આનન્દ અનુભવી શકે છે, અને પરિણામે કેવિ કહે છે તેમ 'અનેકમાં રહેલા એકને જોતાં શીખે છે !'

* (૧) જગતના દ્રવ્યોમાં મોટા થવાથી રતિને પ્રાધાન્યપદ મળે છે; અને વિષયો અમૃત જણાય છે;—

उरसि निपतितानां सस्तधम्मिल्लकानां
मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।
सुरतजनित खेद स्विन्नगण्डस्थलाना-
मधरमधु बधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥

(૨) અગર ક્યાં તો અજ્ઞાનને લીધે એવી માન્યતા બંધાય છે કે:—

આ રીતે આત્માને કેવલ પોતામાં જ સંકુચિત ન કરતાં પોતાના માતા, પિતા, બન્ધુ, ભગિની, પ્રિયા, સુતાદિમાં, વ્યવહારપદ્ધતિએ અને અન્યરૂપે તે આત્માનાં જ પ્રતિબિંબો જોતાં શીખે છે. પછી તેની પ્રિયા એ કેવલ તેના રમૂલ મોહનું જ કારણ રહે નહિ પણ આત્મા આનન્દરૂપ હોવા સાથે તેને આત્માની જ હયાત મણી તેને

અહિમિવ જનયોગં સર્વદા વર્જयेयः ।

કુળમિવ સુનારીં ત્યત્કકામો વિરાગી ।

વિષમિવ વિષયાન્યો મન્યમાનો દુરંતાન્

જયતિ પરમહંસો મુક્તિમાવં સમેતિ ॥

પણ એ બંને સિદ્ધાંતો એક એકથી અતિશય વિરુદ્ધ હોવા છતાં સત્ય પણ છે અને અસત્ય પણ છે. જે ભૂદી ભૂદી અપેક્ષાથી અને બરોબર નોંધ શકાય છે; પણ જગતના જ સત્યાનુભવરૂપે ઉભય સિદ્ધાંતોમાં કંઈ સત્ય તો હોવું જોઈએ.

“વસ્તુઓનાં આકર્ષણ તરફથી મનનું છુટાપણું એજ આનન્દના હેતુરૂપ ત્યાગ છે. મહિ તો વસ્તુના બ્રાહ્મ ત્યાગ પછી ચિત્ત તેપ્રતિ દબાવું એટલે ત્યાગનો ઉદ્દેશ સદાનો ગુમાવ્યો. ત્યારે તો કંઈ છે તે જ કે જોઈ વિષયની ભરમ અડે લગાવે છે.” (આદર્શશ્રવણ, ત્યાગ)

એટલે પરિણામે વિષયોને નિષેધ ન કરતાં, વિષયોમાં સ્વપ્રવૃત્તિ સમયે સદાય ચાલ રાખવું કે,

‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त’

પોતાનું જ સ્વરૂપ સ્હમજે છે. એટલે જગતનાં આ સિવાયનાં બીજાં દ્રવ્યો પણ આત્મરૂપ લાગે છે; અને પરિણામે ‘આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ’ વૃત્તિ સ્વભાવિક જ ઉદિત થાય છે. ‘ઉર્મિ’માં જણાવ્યું તેમ;—

શિખરિણી—

હવે જોયું મહે' તો નયન મમ ના ત્યાં ઠરી શકે,
અને મીંચાઇને જગત સંધળું શન્ય કરી લે. ૨

અહા ! તેવે દષ્ટિ મુરજીપર મહારી પડી પછી
મીંચું નેત્રો ત્યાં તો કનકમય કો' તેજ ઝલકે.
વળી ઉંઘાડીને જગત'પર માંડું નજર ત્યાં
બધે બિન્દુરુપે અગણિત રવિ શા નભ દિસે !
હશે સાચા વા ના ગગનતલના એ રવિ બધા;
તથા તેથી બીજા વધુ નભમહિં સૂર્ય વસતા ? ૮

(આકાશ)

—આવી સાક્ષાત્કારની સ્થિતિને અન્તે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જગતમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તે સદા સર્વદા મુક્ત જ છે. મોહ ત્હેને બાંધી શકતો નથી; વસ્તુતઃ જગતનાં દ્રવ્યોમાં ત્હેને મોહ રહ્યો નથી. આ વખતે મોહ પ્રેમના રૂપમાં પરિવર્તન પામે છે અને વિશ્વબાપી પ્રેમનો ધોષ વિશ્વાલતા પામતાં કવિ કહે છે તેમ;—

“જ્વલિત તહિં થતો આ મોહ મુક્તિરૂપે, ને
વિકસિત મમ થાતો પ્રેમ જો ! ભક્તિરૂપે.”

(ગીતાંજલિ)

લક્ષ્યબિન્દુને પ્રાપ્ત કરવાને જગતમાં સાધનો હોવાં જ જોઈએ, એટલે સાધનોનો નિષેધ કરી લક્ષ્યબિન્દુને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય દુષ્કર જ ગણાય. પોતાનો ચેલો થવા આવનાર એક શિષ્યને ગુરુએ પૂછ્યું હતું કે, “જગતમાં ત્હને કોઈ વસ્તુ પ્રિય છે ?” આનો ત્હેણે નકારમાં જવાબ આપતાં ગુરુએ જણાવ્યું કે, “ત્હારે માટે ધર્મ-પ્રાપ્તિ વિશેષે અસંભવિત છે.”

પ્રેમને સ્થાનાન્તર કરી શકાય, પણ જ્યાં પ્રેમનો વિષય જ ન હોય અગર પ્રેમની જેમાં ઉર્મિઓ જ ન સ્ફુરતી હોય ત્હેમાં ત્હેની ઉત્પત્તિ દુઃસાધ્ય છે. દ્રવ્ય, પુત્રાદિને! પ્રેમ ભલે કનિષ્ઠ હો પણ પ્રથમના મંગળાચરણરૂપે તો તે આવશ્યક ગણાશે જ. કવિ જણાવે છે તેમ,

“દિવ્ય સૌન્દર્યને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પ્રેમના અતિ સામાન્ય
“અનુભવોમાંથી વહે છે.”

અને આનો અનુભવ જગતના અત્યાન્તિક ત્યાગથી નથી થતો પણ જગતમાં રહેવાથી જ થાય છે. નિવૃત્તિ એ શરીરનો વિષય નથી પણ મનનું કારણ છે એટલે ત્યાગના ઉદ્દેશને માર્ગસિક દૃષ્ટિથી ચરિતાર્થ કરતાં જગતમાં દેખાતાં બન્ધનો પ્રેમના બીજને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી પોષણરૂપ છે.

કવિએ પોતાનાં વ્યાખ્યાનમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે:—

“આનન્દપ્રદ સમુદાયનો સહવાસ ત્યાગી, તે આનન્દરૂપ મૂર્તિને
“નિવૃત્તિના શૂન્યકારમાં શોધવાને, એવો તે કોણ મૂર્ખ હશે કે જે
“ (અકાર્યના ક્ષેત્રમાં) નહાસી જાય ? ”

આનન્દમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ માન્યા પછી* હેનાં દ્રવ્યોમાં
દુઃખની કલ્પના કરવી એ કેવલ બુદ્ધિ શૂન્યતાનું પરિણામ જ ગણાય.
આત્માને આનન્દરૂપ માન્યા પછી, હેતુરૂપ હેનો સાક્ષાત્કાર એ
આનન્દ વિના અન્ય હોવાનો સંભવ ક્યાંથી ? જગતનાં દ્રવ્યો દુઃખ-
દાયી માનતાં જીવનનું અસ્તિત્વ જ અકારણ ગણાય ? અન્તઃકરણ તે
માન્ય કરતું નથી, અને એ જ સ્થિતિમાં કવિને કેટલાક મિત્રોએ
પૂછતાં, સ્થૂલ ત્યાગનો નિષેધ કરતાં હેમણે કહ્યું હતું કે:—

“ના, મહારા પ્રિય સખાઓ ! હું કોઈ પણ દિવસ સન્યાસી
“ થઈશ નહિ પછી તે માટે તહમે ગમે તે કહો. બલે મહેને
“ શીત વિશ્રાન્તિનું સ્થલ અને મહારાં સુખદુઃખોની સહચારીણિ
“ મળો કે ન મળો પણ તેથી હું કદિયે સન્યાસ લઈશ નહિ.”

કવિનાં આ વાક્યો સંસારના મોહથી બોલાયાં નથી પણ

* આનન્દાદેવ તઝ્જાતં તિષ્ઠત્યાનન્દ એવ તત્ ।

આનન્દ એવ લીલં ચેત્યુકાનન્દાક્તયં પૃથક્ ॥

પંચદશી

અન્ટર આત્માના સ્વાભાવિક ઉદ્દગારરુપે ચૂહાર આવ્યાં છે. મોક્ષ, શાન્તિ, અગર આનન્દ માટે વસ્તુમાંથી નિવૃત્તિના ઉપાયો યોગ્યવા ન જોઈએ પણ તેમાં જ તાદાત્મ્ય અનુભવી તે અનન્તનો તેનાં અણુમાં સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ પ્રવૃત્તિમાં ધક્કિત ગણાય.

કેટલીક વખત વિષયોનો ભય લાગે છે ખરો પણ તે વિષયો-પરનો આપણો કાબુ ન હોવાના કારણથી જ નહિ તો તે કંઈ અકુદરતી નથી. આસુરી શક્તિ વધી જતાં તેમાં મોહ થાય છે એટલે પ્રેમના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશવાને અવકાસ જ મળતો નથી નહિ તો શુદ્ધરૂપે તેમાં અને આપણામાં કશો ફેર નથી.

વસ્તુનો જ્યાં સૂઝી આપણને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો નથી ત્યાં સૂઝી આપણે તેનાથી બહીએ છીએ પણ જગતને એક વખત આપણે પોતાનું જાણ્યા પછી તેમાંની કોઈ વસ્તુ આપણને દુઃખ આપી શકતી નથી. જીવનને દુઃખી ગણનાર મનુષ્યોને જગતના પ્રત્યેક બનાવ ઉન્નતિને પ્રતિકૂલ જણાય એમાં નવાઈ નથી. પણ આથી ઉલટી સાક્ષાત્કાર પછીની સ્થિતિ છે કે જેમાં પ્રતિકૂલ જેવું કશું જણાતું જ નથી. કવિ એક જગ્યાએ લખે છે કે;—

“ જેઓએ આત્માનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેઓ કદિ પણ “ જીવનની દુઃખપૂર્ણતા કે કર્મમાં બન્ધનોની 'શોકાકુલ સ્વરે વાતો “ કરી નથી. ”

આનન્દની ઉત્પત્તિરૂપ જગતને દુઃખનું કારણ માની ત્યજવું એ બાલકની માફક છરીમાં બાઉની સંભાવના કરી ડરવા જેવું છે. જમ-
જમી સર્વ વસ્તુઓ તે સર્વ સામાન્ય ઐક્યપ્રતિ સમાન રીતે ખેંચાતી
જાય છે, તેનો કોઈ અવરોધ કરી શકતું નથી. આનન્દપ્રતિ તેમનું
વહલ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. જીવન અને જગતનો આજ
રુપે સમ્બન્ધ બતાવવાને માટે કવિએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે:-

“ તે એક ‘ રેલ્વેના સ્ટેશન ’ જેવું છે; પણ ત્યાંની ઉતરવાની
“જગ્યા તે કંઈ આપણું ધર નથી. કેવલ તેણે જ અપરિમિત સત્ય
“જેવું છે કે જે જગત આનન્દની ઉત્પત્તિ છે એમ જણે છે.” અને
આ જ રૂપમાં કવિએ પોતાનો સુદૃઢ વિચાર પોતાનાં એક કાવ્યમાં
નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:-

મન્દાકાન્તા—

ના, ના ! મિત્રો કદિ પણ બનું
હું ન સન્યાસી—ત્યાગી !
ફૂલોને જે જે મુખથી ગમતું,
ઉર ના રોષ તેથી.
લેશે ના તે વચન મુજસહ
શું બનું ત્યાગી તેથી ?
ના, ના ! તોયે કદિ નહિ બનું
હુંય સન્યાસી—જોગી !

શીળા છાયા, સુખ દુઃખ તણી
 કે' સખી ના મળે તો
 લીધા છે મહેં સપથ કઠિન
 ના કદિ 'ન્યાસ લેવા.
 ના, ના ! મિત્રો ગૃહધ્વનિ મૂકી
 શાન્ત એકાન્ત રાતે
 જાઉં હું ના, ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ-
 યુક્ત આવાસમાં જો;

સંગીતો ના મધુર મધુરાં
 હાસ્યનાં વાગશે તો,
 કે ના ત્યાંથી ફર ફર ઉડે
 કેસરી સિન્ધુ વસ્ત્રો !
 કે ના મૃદુ વચન સુખનાં
 શાન્તિનું વૈર્ય આંકે
 તોયે તેથી કદિ નવ બનું
 હુંય સન્યાસી-ત્યાગી* !

* કવિની જીવનાવસ્થામાં લખાયેલાં “અમાચાર એલા” ના કાવ્ય-
 માંનાં એકનું લાપાન્તર. કવિનું એ જાણીતું પણ જીવન કાવ્ય છે.

જો કે કવિનું આ કાવ્ય ઘણા વખત આગળ લખાયું છે તો પણ ત્હેનું બંધારણ ત્હેમના વિચારો દર્શાવવાને સંપૂર્ણ છે. સન્યાસના ઉત્પાદક કારણમાં કવિ ધર સંસારની ખટપટને પણ એક ગણે છે. એટલે કેટલીક જગ્યાએ મ્હેં અનુભવ્યું છે તેમ “ સુખદુઃખતાણી કો’ સખી ના મળે તો ” ઘણા ખરાને સન્યાસ લેવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે. આમાં જગતની સ્થૂલ ચીજોનો મોહ કવિ પાસે એમ બોલાવે છે એવું નથી છતાં કોઈને તેમ કહેવું હોય તો “ ઉરના રોષ તેથી. ”

કવિનાં જીવનમાં અને સિદ્ધાંતોમાં વધુ નવાઈ જેવું લાગે છે તે એ જ કે તેઓનો ઉપદેશ, આપણા ધર્મશાસ્ત્રોની કહેવામાં આવતી આજ્ઞાઓ પ્રમાણે, સન્યસ્તના સ્થૂલ પોષકરૂપે નથી પણ જીવનમાં આનન્દત્વનો ઝણઝણાટ પૂરે છે. તેઓનાં કાવ્યો જીવનની દુઃખમયતા બતાવતાં નથી પણ તેનું સોન્દર્ય ખૂલ્લું કરે છે. ત્હેમનાં પ્રેમનાં સૂત્રો ત્યાગમાંથી આવતાં હોવા છતાં જગતની ઐક્યતામાં લીન થાય છે. ત્હેમનું કથન વિવિધતા ભર્યું હોવા છતાં ઐક્યનો જ ઉપદેશ કરે છે. ત્હેમના વિચારો વાંચતાં હૃદય ત્હેમાં સત્યની સાક્ષી પૂરે છે. એટલે જીવનની માધુર્યતા જે અનેક રૂપે દૃશ્યમાં જણાય છે તે કલ્પનામાં યથાર્થ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ત્હેમનાં વહનમાં છે. જીવનને ક્ષણિક માની દુઃખવાદની પૂર્તિ ત્હેમણે કરી નથી પણ અનન્તતામાં વહતા પ્રાણને અપરિમિત દાન પ્રભુ હસ્તે સતત મળતું રહે છે, એ બોધ ત્હેમનાં પ્રથમ કાવ્યમાં જ ચિતરાયો છે.

મહને પ્રભુ ! તું અશેષ કરે છે
એવી જ શું લીલા તહારી ?
ઢોળે ને વળી ફરી તું ભરે છે
નવીન જીવન—વારી.

*

*

મહને (પ્રેમ કરી) એક મુઠી ભરી
દે છે તું દાન દિવસ વિભા વરી,
કંઈક યુગ એમ જ ગયા સરી
હું હું બે કર—ધારી.

(ગીતાંજલિ)

આ સર્વ જાણવાને માટે કવિ કહે છે તેમ એક વખત સાક્ષા-
ત્કારની જરૂર તો છે જ. જીવનની સંપૂર્ણતા, માધુર્યતા અને એકતા,
સ્હમજવાને તે સર્વમાં રહેલાં એકની ઓળખાણ થવી જોઈએ. આ
માટે “ ગીતાંજલિ ” માં કવિ એક જગ્યાએ લખે છે કે;—

તહને જાણ્યા પછી નથી કંઈ પર,
દ્વાર નથી કોઈ બન્ધ, નહિ ડર,
સર્વ મહિં રહ્યા એકના સ્પર્શ
આનન્દ લુટું સદાય;

દૂરને કર્યું નિકટ, બન્ધુ !
પારકાને કર્યો બાઈ !

કવિને પોતાને પરિવાર છે ત્હેને બ્રાન્તિ ન માનતાં ત્હેની ઉન્ન-
તિની યોજના કવિ કરે છે. પોતાના પુત્રના અભ્યાસમાં સહાયક થઈ
પડવા તેઓ તેને જાતે અમેરીકા લઈ ગયા હતા. એટલે નરસિંહ
મેહતાની માફક ત્હેના મરણની વાટ જોતાં—

“ ભલું થયું ભાંગી જંગળ
સુખે ભજશું શ્રી ગોપાલ ! ”

એમ નહિ, પણ જીવનની ઉપયોગીતા સ્થમજી ત્હેની પ્રપૂર્ણતા
પ્રતિ ત્હેમનું ધ્યાન વિશેષે છે. આથી ત્હેમનામાં જગતનો મોહ છે
એમ ન કહેવાય; પણ જગતમાંથી ન્હાસી પ્રભુને બહાર શોધનારની
તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે:—

“ જગતને ત્યજી ત્હેમાંથી ન્હાસી જઈ ઇશ્વરને પહોંચવાની ઇચ્છા
“ રાખનાર મનુષ્ય, અરે ! ત્હેને ક્યારે અને ક્યાં મળવાની આશા
“ રાખે છે ? તે ઉડીને ક્યાં સૂધી ન્હાસી શકશે—શું તે ચિરકાલ
“ ઉડ્યા જ કરશે કે જ્યાંથી તે શૂન્યતાના ઘોર અન્ધકારમાં આવી
“ રૂંદશે ? ના, તે ભીરુ કે જે ઉડીને ન્હાસી જવા માગે છે તે ઇશ્વ-
“ રને કોઈ પણ જગ્યાએ શોધી શકશે નહિ. આથી ઉલટું આપણે
“ હંમેશાં હિમ્મતથી એમ જ કહેવું જોઈએ કે, ‘ અમે ત્હેનું અહિં
“ અંતે ‘ આ જગ્યાએ જ હમણાં અને આ ક્ષણે જ દર્શન કરીએ
“ છીએ. ’* ”

* કવિના “ કર્મમાં સાક્ષાત્કાર ” ના વ્યાખ્યાનમાંથી.

વિષયોનું નિષ્પ્રયોજન કવિને માન્ય નથી. જીવનના પ્રત્યેક બનાવો, હૃદયના ઉદ્ગારો અને જગતનાં અનેક દ્રવ્યમાં તે અનન્તતાનો કંઈ પણ હેતુ રહ્યો છે. એમ તેઓ માને છે. એટલે વિષયોનાં ઇચ્છામાં ઉદ્ભવતી પ્રવૃત્તિનો કંઈ પણ હેતુ છે અને તેને વિવેકથી વહન આપવું એમ કવિની માન્યતા જણાય છે.* તેની તૃપ્તિ ન થવી જોઈએ, એટલે અપૂર્ણતાથી આનન્દની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. પોતાની વાતચીતમાં કવિએ વિષયોમાં દુઃખનું કારણ તેની પૂર્ણતામાં છે એમ જણાવ્યું હતું.†

“ જ્યારે આપણે ખોરાક લઈ આપણી ક્ષુધાને તૃપ્ત કરીએ
“ છીએ ત્યારે સ્વામિત્વની ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે. વળી જ્યાં સૂધી આપણી

* તેહ આનન્દ-ચરણપાતે,
૫૬ ઋતુ સુનૃત્ય સાથે,
આવે ને જય સમાન ગતિએ
વરણ ગીતે ગન્ધે રે;
ફેલાય ક્ષણેક, નષ્ટ ક્ષણેકમાં
અશેષ ધોધ આનન્દે રે.

(ગીતાંજલિ)

‡ જો કે કેટલાકો તેનાં મૂલ્યમાં જ દોષ ફેલાડે છે:

(૧) પ્રલોભિતઃ પતત્યન્ધે તમસ્યમ્નો પતજ્જવત્ ।

(૨) ન સંસારોત્પન્નં ચરિતમનુપશ્યામિ કુશલં ।

પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં કવિનો આ બાબતનો વિચાર અતિશય વિશ્વાસપાત્ર છે.

“ ભુખને શાન્ત કરવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી ખાવામાં એક જાતનો
 “ આનન્દ મળે છે. કારણ કે ત્યારે આપણા ખાવાનો આનન્દ તે
 “ અનન્તતાને સર્વ બાબુથી અનુભવે છે. ”

જગતમાં કોઈ કોઈ સમે પ્રત્યક્ષ થતાં દુઃખોને કવિ આનન્દના
 જ અંશુઓ માની લે છે;—

“ મહારા જીવનમાં જે કંઈ સર્વ કદુ અને કઠિન જણાય છે
 “ તે સર્વ ત્યારે અમૃતમય ગાનમાં ગળી જાય છે. ”

આ વિષયે કવિને માટે લખતાં મી. અર્નેસ્ટ રૂહીઝ પોતાના
 નવાં પુસ્તકોમાં લખે છે કે;—

“ તે (કવિ ટાગોર) જેવી સ્થિતિમાં વસ્તુઓ મળતી હોમાં
 “ સંતોષ માની લેતા, અને આખો દિવસ સુધી ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતો
 “ કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો ઉપર વિવાદ કરવાનું પસંદ કરતા નહિ. ઘણી
 “ વખત તે મનોરંજન વાર્તાઓ કરતા, કોઈક વખત આનન્દમિશ્ર
 “ તો કોઈ વખત કરુણાયુક્ત; પણ એ સર્વમાં હોમનો વિશિષ્ટ-
 “ સ્વભાવ એવો હતો કે મનુષ્યોની વિભિન્નતા અને પ્રતિકૂલતામાંથી
 “ પણ તેઓ આનન્દ અનુભવતા; જ્યારે કોઈ કોઈ વખત અણધારેલા
 “ સમયે હોમને સંગીતની ઊર્મિ થઈ આવતાં તેઓ પોતાનાં ગીતો,
 “ અતદ્વૃત્તિયુક્ત પણ મુમધુર હિન્દી રાગરાગિણીમાંથી સ્ફુરિત, ઉચ્ચ
 “ સ્વરે લલકારતા. આ સિવાય ખીજે વખતે જે ઇંગિલેન્ડનો ભાનુ*

* મૂલમાં “The English sun” છે. ઇંગલેન્ડ અને હિન્દુસ્થાનના

“ સુભાગ્યે† પ્રકાશવામાં ફલિત થયો તો હેમ્પસ્ટેડના ઉદ્યાનમાં લીલાં
 “ ઘાસ ઉપર બેસી શહેરનાં છાપરાંઓ અને ઝાડની ટોચો ઉપરથી સરી
 “ આવતા ઘોંઘાટ અને કલહમાંથી પણ તે અતિશય આનન્દ લેતા.”

કવિનાં વ્યવહારિક જીવનની તુલના કંઈક પ્રસંસાયુક્ત રીતે કરતાં
 મી. રૂઢીઝ પોતાનાં “ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ”માં લખે છે કે;—

“ હેનાં (કવિ ટાગોરનાં) સમસ્ત કાવ્યો, ગીતો, અને દાર્શન-
 “ નિક લખાણોનો ભાવપ્રવાહ આપણને એટલી તો ખાત્રી આપવાને
 “ બસ છે કે, કવિ સાધુપુરુષ કિંવા ઋષિ કે જે આપણા સામાન્ય
 “ જીવનક્રમ અને સ્વભાવથી પર કિંવા ભિન્ન અને વિપરિત હોય છે
 “ તેવા થવામાં માન સહમજતા નથી (કિંવા તેમ કૂહેવડાવવાની
 “ ઇચ્છા રાખતાં પોતાના વિચારો તે માટે ફેરવતા નથી). તે આપ-
 “ ãામાંનાં જ એક છે; અને તેમણે આપણી વાસનાઓ અને વિષય-
 “ ક્ષુધાનો અનુભવ કર્યો છે; હેમને આપણી ઇચ્છાઓનો સ્પર્શ થયો
 “ છે. હેમણે સ્ત્રી અને પુરુષનો પ્રેમ જાણ્યો છે તે સાથે પુત્ર પુત્રાદિ
 “ તેમજ ન્હાનાં બાલકોના પ્રેમનો સ્વાદ પણ ચાખ્યો છે. મનુષ્યમાંથી
 “ કવિ બનવાની તેમજ કવિમાંથી મનુષ્ય બનવાની અનેક વિડમ્બ-

સૂર્યોમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ છે એમ નથી પણ લખનારનો આશય એવો
 હોવો જોઈએ કે “ ઈંગલેન્ડ દેશમાંથી દેખાતો સૂર્ય ”.

† ધ્રુમસ અને વાદળથી ઘેરાય રહેલા તે દેશમાં સૂર્ય ક્વચિત્ જ
 ઉમે છે; એટલે કોઈ કોઈ વખતે હેનો ઉદય એ “ સુભાગ્ય ” જ લેખાય.

“ નાઓનો હેમને સ્વાનુભવ થયો છે.”

જો કે કવિનો મોહ સામાન્ય જનસમૂહના મનુષ્ય જેવો નથી તોપણ હેમનામાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનું ખીજરોપણ તો અનેક અનુભવ પછી પાછળથી જ થયું હતું. તેપૂર્વે હેમની ઇચ્છાઓ પરિમિત પણ મોહયુક્ત તો હતી જ ! પોતાની યુવાનાવસ્થામાંથી હેમને ઇશ્વરત્વનો એટલો તો સંપૂર્ણ ભાસ થયો હતો કે જગતમાં ત્યાજ્ય વસ્તુ કંઈ તે જ તે સ્થમળ શક્તા નહિ. આ માટે કવિ જાણે ભગવાન બુદ્ધની વ્યંગમાં ઉત્પેક્ષા ન કરતા હોય તેમ હેના ત્યાગ માટે પોતાનાં એક કાવ્યમાં લખતાં જણાવે છે;—

“ મધ્ય રાત્રે તે ભાવિ સન્યાસીએ વિચાર્યું:

“ ‘ગૃહસંસાર અને જગતનો ત્યાગ કરી ઇશ્વરની શોધ કરવાનો
“ ‘આ જ યોગ્ય અવસર છે. અરેરે ! અત્યારસંધી અહિં મને મોહમાં
“ ‘બાંધી રાખનાર એ કોણ હતું ?’

“ પ્રભુએ ધીમેથી કહ્યું, ‘ હું ’ પણ હેના કાનો તે સાંભળવાને
“ બન્ધ થઇ ગયા હતા.

“ પલંગની એક બાજુએ, હેની લાવણ્યમયી સ્ત્રી એક સુતેલાં
“ ન્હાનાં બાલકને પોતાની છાતી સરસું ચાંપી, શાન્તિથી નિદ્રા
“ લેતી હતી.

“ તે માણસે કહ્યું, ‘ અરે ! આટલો લાંબો વખત સંધી મ્હને
“ મૂર્ખ બનાવનાર ત્હમે કોણ છો ?’

“ ફરીથી અદૃશ્ય અવાજ થયો, ‘તેઓ ઈશ્વર છે,’ પણ તેણે તે
“ સાંભળ્યું નહિ.

“ પોતાની માતાના ખોળામાં વધુ સંતાતાં, તે નિર્દોષ બાલક
“ સ્વપ્નમાં ઝમકીને રડી પડ્યું.

“ પ્રભુએ આજ્ઞા કરી, ‘હે મૂર્ખ ! ઉભો રહે, તારું ઘર છોડી
“ ‘ન્હાસી નહિ જ’; પણ હજી તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ.

“ ઈશ્વરે નિશાણો મૂકતાં કહ્યું, ‘મ્હને પોતાને જ લજી, મ્હારો
સેવક મ્હને શોધવાને કેમ ભટકે છે?’” §

જે કે આ વિચારો કવિના ઘણા આગળના છે તોપણ ત્હેમાં
હજી સૂઝી કંઈ ફેરફાર થયો નથી. પોતાના વિચારો જણાવવાની
ત્હેમની સ્વતંત્રતા, ત્હેતું આત્મપ્રેરિતપણું અને તે સાથે કલા વાચકના
હૃદયમાં ત્હેની અસર સદાને માટે જડી મૂકે છે. ત્હેમના ઉદ્ગારોની
સરલતા અને કુદરતીપણું એ જ ત્હેનાં વ્યક્તિત્વમાં મોહક જણાય છે.

જીવનસંદેશને લગતા કવિના જાણવા જેવા વિચારો ત્હેમનાં
ઘણાં ખરાં પુસ્તકો જૂદી જૂદી રીતે જોવામાં આવે છે. કોઈ વખત
નાટકના પાત્રના મુખે બોલાવી, કોઈક વખત કાવ્યમાં કલા સાથે ગુંથી,
કોઈ વખત લેખો અને વ્યાખ્યાનોમાં નિર્ણયપણે પ્રદર્શિત કરી, કોઈક

§ કવિનાં “ The Gardener ” નામનાં પુસ્તકમાંનાં એક કાવ્યનું
સ્વતંત્ર ભાષાન્તર.

ધાર્મિક વિચારો

વખત ટુંકી વાર્તાઓમાં સરલપણે રહમજવી, કવિએ પોતાના સામાજિક, આધ્યાત્મિક, અને ધાર્મિક વિચારો જનસમૂહસમક્ષ પ્રેરિત રૂપમાં ચિતર્યા છે.

જીવનપરત્વે હેતુ ઉપયોગીતા, વ્યવહાર, અને બંધારણના નિયમો જાણ્યા પછી કવિનાં ધાર્મિક વિચારોનું અવલોકન અતિશય સરલ થઈ જશે. પૂર્વે જણાવ્યું તેમ કવિએ ધાર્મિક વિચારો ધર્મને સમાજથી ભિન્ન માન્યો નથી, પણ હેતુમાં વર્તનની સમગ્રતા કદપી છે. હેતુની માન્યતા પ્રમાણે, “ હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મ એટલે સમાજનું સંપૂર્ણ જીવન—”

કે. એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રી કવિ ટાગોરના ધાર્મિક વિચારો’ પર ટીકા કરતાં જણાવે છે કે;—

“ કાર્લાઇલે ધર્મને ‘મનુષ્ય જીવનની અતિ ઉપયોગી બીના’ ગણી છે; અને તેથી કવિ ટાગોરના ધાર્મિક વિચારો જાણવા “ એ અતિશય આનન્દની વસ્તુ છે, એટલે એક તો ધર્મ એ “ જીવનનું મુખ્ય અર્જુન છે અને તે સાથે કવિ ટાગોર જેવા ગહન “ અધ્યાત્મભવેતાનું અન્તઃકરણ વાંચવાની જનસમાજ જાણસા રાખે “ એમાં નવાઈ જેવું નથી. કેમકે કવિના વિવિધ આન્તર અનુભવ “ અને સાક્ષાત્કાર પછી હેતુના વિચારો ગુઢ, સ્પષ્ટ, અને પ્રેરિત “ હોવાની આશા રહી શકે છે. ”

મનુષ્યના સાક્ષાત્કાર પછીની સ્થિતિના વિચારો વિશેષે હૃદયગ્રાહી

હોય છે એમાં તો સંદેહ નહિ જ પણ હેમાંયે એક કવિત્વની દિવ્ય શક્તિથી ભુષિત પ્રાણ જે ઉદ્ગારો કૂહાડે તે અવશ્ય સુમધુર લાગ્યા વિના ન જ રહે.

કવિના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ બ્રહ્મોસમાજના અગ્રેસર હતા અને હેની અસરો ન્હાનપણમાં કવિ ઠાગોરના મગજ'પર પડી હતી. આ માટે એક ટીકાકાર લખે છે કે;—

“ આ સાથે વધુ યાદ રાખવું જોઈએ કે, કવિ ઠાગોર પોતે “ બ્રહ્મોસમાજના અંશુ છે કે જેના સિદ્ધાંતોમાં ક્રિશ્ચીઆનિટીની ઘણું “ મોટા ભાગે હાયા માલમ પડે છે. આથી કેટલાક હિન્દુ સામાજિક “ રીતરિવાજો અને મૂર્તિપૂજાદિની ઘણાની ઝાંખી રેખાઓ હેમના “ મગજમાં ચિતરાય છે. ”

ટીકાકારના ઉપયુક્ત વાક્યોમાં મૂર્તિપૂજાદિના વિષયે કવિના વિચારો જરા નિરુત્સાહી છે* ખરા પણ સાધનરુપે ગણતાં તે ઉચ્ચ ભૂમિકાના અનુભવી મનુષ્યને અનુપયોગી જણાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી; કિંવા તેમ કહેવા માટે કવિનો દોષ પણ કૂહાડી શકાય એમ નથી. “ કેટલાક સામાજિક રીતરિવાજો ” માટેનો ટીકાકારનો આક્ષેપ સપ્રમાણ નથી. કવિ સુધારક છે એ વાત ખરી પણ તે સાથે તેઓ

* પોતાનાં ‘ ગણિતાંજલિ ’નાં એક કાવ્યમાં કવિએ નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કૂહાડ્યા છે;—

(૧) રાખ, ધ્યાન, કૂહો નાંખી દે;

તે છાપ ન્હાનપણથી પડી એટલે ભક્ત જણાતું કવિનું હૃદય તે લે-
મના પિતાના રોપેલાં બીજનું જ ફલ ગણાય.

તત્ત્વવિષયે કવિના સિદ્ધાંતો વેદાન્તના પોષણરૂપ છે. આત્મા
અને બ્રહ્મની ઐક્યતા-જીવો બ્રહ્મ: કેવલમ્ । તેનું સર્વે વ્યાપક-
પણું-સર્વ સ્થિતિવદં બ્રહ્મ । અને બ્રહ્મની આનન્દપૂર્ણતા-જ્ઞાનન્દો
બ્રહ્મ । કવિએ પોતાનાં કાવ્યોમાં અનેક જગ્યાએ પ્રતિપાદન કરી છે.

‘ગીતાંજલિ’નાં નીચેનાં કાવ્યમાં કવિ આત્માને બ્રહ્મનો
અંશુ માની સ્વરૂપ જગતને જૂવે છે. આત્માની અનન્તતા, અને
જગતનાં દ્રવ્યોમાં તેની વ્યાપકરૂપે હૃદયના કાવ્યઅર્જુ પ્રશંસનીય છે.
કાલથી અખાદિત આત્માને કવિએ બ્રહ્મ જ ગણ્યો છે:—

શાર્દૂલવિકીરિત—

જે વૃહ્ છે મુજ અર્જુમાં ફરી ફરી,
નાડી સહ કોરતાં,

રાત્રિદિન, તરફેંમાલ—જીવની,
તે રેલશે વિશ્વમાં.

તાલેતાલ મિલાવી રાગ નિરખી
જે મર્મસ્થાને કુદે છે,

છન્દો કોઈ આનન્દના રચી કરી,
તે નાચશે જીવને.

જે પ્રાણે, રૂઢી ગુપ્ત શાન્ત નિશ દી,
ભૂમિના રામ કુપે,
તૂણે તૂણે પૃથક્ સૌ સગ-ચાર જ્યાં
હર્ષનો થાય નિત્યે.

તે પ્રાણે કુસુમો વિકાસ ધરતાં
તે પલ્લવો ફુટતાં;
તે સૌ પ્રાણ અનંત હા' મમ કૃદે
રે' છે પ્રીતે ખેલતાં.

મૃત્યુજન્મ ખે ભાષ વૃત્ય કરતા
જે સાગરે વિશ્વના,
તે પ્રાણાનન્ત હું અહિં અનુભવું
અર્જે મહને સ્પર્શતાં.

તે વિરાટ સ્વરૂપના રૂપવિષે
યુગ યુગાન્તરે ત્યાં,
હૈનું સ્પન્દન મહારી આ નક્ષ વહે
નર્તન કરી દોડતાં!

ધાર્મિક વિચારો

આનન્દમાંથી જગતની ઉત્પત્તિની કલ્પના, કવિત્વશક્તિની પ્રપૂર્ણ કલાથી, કવિએ એક બીજાં કાવ્યમાં બહું ઉત્તીર્ણ રીતે કરી છે. કવિની માન્યતા પ્રમાણે, “આનન્દના વિહારશસ્ત્ર આનન્દ વાસ્તવિક રીતે “આનન્દજ નથી—પ્રવૃત્તિ વિનાનો વિહાર એ વિહારજ નથી. પ્રવૃત્તિ “એ આનન્દનો વિહાર છે. જેનો આનન્દ બ્રહ્મમાં છે, તે નિવૃત્તિમાં “કેવી રીતે રહી શકે ? કારણ કે પોતાનાં દરેક કાર્યથી બ્રહ્મના આનન્દને પ્રકાશવાને તે શું સાધન કરી આપશે ?”

કવિનાં આ વાક્યોમાં નગદ વેદાન્ત પ્રત્યક્ષ થાય છે; તે સાથે ‘બ્રહ્મ-વિહાર’ની ત્હેમની કલ્પના કંઈ ઓછી આકર્ષક નથી. મી. અર્નેસ્ટ રૂઝીઝ તે માટે લખતાં જણાવે છે કે;—

“જીવનના આનન્દની ત્હેમની શ્રદ્ધા, અને તે અનન્ત સુખના દૃશ્ય થતાં અનેક રૂપોનો સાક્ષાત્કાર, ‘બ્રહ્મ-વિહાર’ના સિદ્ધાંતને “આભારી છે.”

કવિ એક જગ્યાએ લખે છે. તેમ,

“જો સમગ્ર આકાશ પ્રેમ કિં બહુના આનન્દથી પૂર્ણ ન હોત
“તો ચાલવાની કિંવા શ્વાસ લેવાની સૂક્ષ્મ કોણે દરકાર કરી હોત ?”*

*મૂળ લખાણમાં “who could have breathed or moved” લખ્યું છે. એટલે “કોણ ચાલી અગર શ્વાસ લઈ શક્યું હોત ?” પણ કવિનો કહેવાનો ઉદ્દેશ એવો ન હોવો જોઈએ. કેમકે, (૧) આનન્દથી

‘બ્રહ્મ-વિહાર’ના તહેમના વિચારો ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરીકામાં આપેલાં તહેમનાં વ્યાખ્યાનમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યા છે. જીવનના સાક્ષ્યરૂપે આનન્દનો અનુભવ જો હૃદયને ન થયો તો તહેની ઉપયોગીતા શું ? જગત્ અને જીવન સમાનન્તર ચાલે છે જેમાં આનન્દનું ગાન ઉભયનાં પોષણરૂપ છે. કવિ પૂછે છે તેમ:—

જગત્ જુડે ऊदार सुरे
आनन्द गान बाजे,
से गान करे गभिर रवे
बाजीरे हिया माझे ?

(ગીતાજલિ)

જો આકાશ પૂર્ણ ન હોય તો જીવનને માટે તહેની જરૂર નથી. અર્થાત્ વાતાવરણના પ્રાણવાયુથી જીવનનું અસ્તિત્વ સંભવિત છે. (૨) “શ્વાસ લેવો” અગર “ચાલવું” એ આનન્દનું પરિણામ નથી, પણ આનન્દ કારણ છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે જો જગતનાં કાર્યોમાં, તહેની પ્રવૃત્તિમાં, અને તહેનાં ફૂલમાં જો આનન્દ ન હોય તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ કર્મ કરે જ શા માટે ? આથી કાર્યનું દુઃખ એજ જો ફલ હોય તો કર્મની દરકાર કોઈ ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. મારા ધારવા પ્રમાણે “ચાલવું અને શ્વાસ લેવો” એ શબ્દો કર્મને માટે વપરાયા છે, અને “શક્યું હોત” એ “દરકાર કરી હોત”ના રૂપમાં પ્રેરિત છે.

ધાર્મિક વિચારો

આ ઉપરથી સ્હમજાય છે કે, કવિના વિચારો વેદાન્તના અનુ-
સંગી છે. હૈમનો ઉપનિષદોનો અભ્યાસ ધણો સારો છે, અને હેના
ધણા ખરા સિદ્ધાંતોની હાયા હેમના “સાધના” નામનાં પુસ્તકમાં
પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે ધર્મવિષયે કવિનો જ્ઞાનમાં વેદાન્ત અને
ભક્તિમાં પ્રેમભક્તિનો સંયુક્ત માર્ગ છે એમ કહી શકાય. આથી જ
કવિનાં કેટલાંક કાવ્યો ભક્તિશ્રંગારનાં અને કેટલાંક આત્મજ્ઞાનનાં છે.

‘તત્ત્વમસિ’ના સિદ્ધાંતને સ્હમજાવતાં કવિ લખે છે કે;—

“ઈશ્વરે નિશાશે જાંખતાં કહું, ‘મહારો સેવક, મહને પોતાને
“જ ત્યજ, મહને ક્યાં શોધવા જાય છે ?”

આ સિવાય કવિના એક બીજાં કાવ્યમાં વેદાન્તના સૂત્ર
‘અદમ્ બ્રહ્માસ્મિ’નો ધ્વનિ છે;—

“જંગલના પડછાયામાં, પોતાની જ સુગન્ધમાં મુગ્ધ બનેલા
“એક કસ્તુરીમૃગની માફક હું દોડું છું.”

આત્મા અને ઈશ્વરનો સમ્બન્ધ સુમધુર રીતે ચિતરતાં કવિએ
નીચેનું કાવ્ય બહુ જ ઉત્તમરીતે લખ્યું છે;—

શાર્દૂલવિકીરિત—

જોવી મુજ નયનથકી સૃષ્ટિને
હે, પ્રાણદેવા! ફરી,
સંગીતો મુજ કર્ણદ્વાર રહીને
તુજ સુણવાં શાન્તિથી,

છે એ તુજ અનન્ત ગૂઢ રસ ને
આનન્દ શું એ જ છે ?

(ગીતાંજલિ)

આં કાવ્યમાં કવિએ જગતને બ્રહ્મરૂપે પોતાની જ ઉત્પત્તિ કદવી છે; અને તે સાથે આત્માને જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે. જગતનાં સર્વ કર્મોને બ્રહ્મની લીલા ગણી લીધી છે. “અનન્ત ગૂઢ રસ”થી જગતની ઉત્પત્તિનું મૂલ શોધવા પ્રયત્ન છે.

ખીજી જગ્યાએ આવો જ કંઈક ઉલ્લેખ કરતાં કવિ વ્યંગમાં લખે છે કે:—

“હું ત્હને દેવતા જાણીને આદરસહ દૂર રહ્યો હતો; પણ ત્હને
“ મહારો પોતાનો જાણીને મહેં પરિચય કર્યો નથી. હું ત્હને મહારો
“ પિતા જાણીને પગે પડ્યો હતો; પણ મહારો મિત્ર જાણીને ત્હારો
“ હાથ ચાંપ્યો નથી.”

કવિના વેદાન્તવિષયે આવા વિચારો હોવા છતાં ત્હેના સર્વ સિદ્ધાંતોમાં ત્હેમની દૃઢ માન્યતા નથી. ‘બ્રહ્મસત્યં-જગન્મિથ્યા’ એ સૂત્રનો પૂર્વાર્દ્ધ કવિને ગ્રાહ્ય છે, પણ જગતનાં મિથ્યાપણામાં કવિને વિશ્વાસ જણાતો નથી. વેદાન્તના આ મૂલ સિદ્ધાંતની સાથે તેઓ એક થઈ શકતા નથી. બ્રહ્મની પૂર્ણતા ‘પૂર્ણમિદં’-ત્હેની સત્યતા ત્હેમને માન્ય છે પણ તેથી સ્થૂલ જગત અસત્ બનતું નથી.

બ્રહ્મને સત્ય માન્યા પછી, ત્હેને સર્વત્ર વ્યાપ્ત ગણી જગત

ધાર્મિક વિચારો

કે જે હેનાથી જ પૂર્ણ માન્યું તે અસત કેવી રીતે બને ? ત્યારે દ્રવ્યોમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા ક્યાં રહી ? અને તે સાથે બ્રહ્મની સત્યતા પણ કેમ ટકી શકે ?

શિખરિણી—

ન હો બુદ્ધિ તેથી કથન ક્યમ સાચું કદિ કરે ?—

‘બ્રમે કીધું ઉભું નયન વિષયે જે જગ વસે.’

(સંગીતઃશ્રવિનિઃ તત્ત્વબ્રમ)

આને માટે અનેક કારણો આપી શકાય એમ છે:—

વસન્તતિલકા—

“ છું હું ઉભો જગપટે, નભ ભૂ નિહાળી,

“ ને જોઉં આ બધી ક્રિયા મમ ચક્ષુથી હા !

“ એ દૃષ્ટના સતતણી કરવાની જે છે

“ આ બુદ્ધિ તે ક્યમ ગણું સઉ બ્રાન્તિ મહારી ? ”

(સંગીતઃશ્રવિનિઃઅજ્ઞેય)

આવા જ કંઈક વિચારોનું પોપણ કરતાં કવિ ટાગોરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે:—

“ એવો તે અસત્યમાં કોણ ગરકાવ થઈ ગયો છે કે આ બધાંને

“ અસત્ કહેવા જેટલી તે હિમ્મત કરી શકે ?—અનેક જીવોથી પૂર્ણ

“ આ મહાન સૃષ્ટિ, મનુષ્યત્વની અભિવૃદ્ધિ કરનાર આ પ્રગતિમાન

“ સુધારો, આ દુઃખની ઉંડી ખીણોમાંથી, આનન્દના ઉચ્ચ શિખરો
 “ ઉપરથી અને આ સિવાય આન્તર અને બ્રહ્મ અસંખ્ય પ્રતિબ-
 “ ન્ધનો તોડી પોતાની શક્તિઓ માટે વિજય મેળવવાના પ્રયત્નો—
 “ શું એ બધું અસત્ય ? ! મહાભારત પ્રયત્નોની આ સંકલ્પતાને કેવલ
 “ મિથ્યા કહેનાર મનુષ્ય શુ ખરેખર ! હ્રસ્વર કે જે સત્ય છે ત્હને
 “ માને છે ? ”

કવિને અહિં વેદાન્ત માન્ય નથી: જગતને અસત્ય તે જોઈ
 શક્તા નથી. ત્હેનાં દ્રવ્યો એ બ્રમની ઉત્પત્તિ નહિ પણ વાસ્તવિક
 રીતે બ્રહ્મ એવા સત્યની ઉત્પત્તિ છે. ઇન્દ્રિયો અજ્ઞાનનું પરિણામ
 નહિ પણ હ્રસ્વરત્વના અનુભવનું સાધન છે.* એટલે જગતના વ્યવ-
 હારિક જીવનમાં કવિને ભક્તિમાર્ગ યોગ્ય લાગ્યો; અને ત્હેમાયે અન્ય
 પ્રકાર નહિ પણ પ્રેમભક્તિથી ઉભયનું સંપૂર્ણ ઐક્ય કવિના ધર્મ
 માટેના આ વિચારો અવશ્ય બનવા જેવા છે.

* તુમિ નવ નવ રુપે એસ પ્રાણે ।
 એસ મન્ધે વરણે, એસ ગાને ।

 એસ અજ્ઞે પુલકમય પરણે,
 એસ ચિત્તે સુધામય હરણે,
 એસ મુગ્ધ મુદિત દુનયાને ।
 તુમિ નવ નવ રુપે એસ પ્રાણે ।

ભાષાન્તર માટે પૃષ્ઠ ૮૯ ની ટીકા જુઓ.

ધાર્મિક વિચારો.

સઉથી વિશેષ આકર્ષક તો કવિની પ્રાર્થનાઓ છે. હૈમનાં ધણું ખરાં કાવ્યો આવી પ્રાર્થનાના રુપાન્તરો જ છે. હૈમનું અતિ વિખ્યાત કાવ્ય હૈનાં નામથી જ આ વૃત્તિનું સૂચન કરે છે, ‘ગીત’ની ‘અગ-જલિ’ એ પ્રાર્થનાનું બીજું નામ થયું. ‘અક્રોશ’માં પણ નામ આવું જ સૂચક છે.* પણ હૈમાંયે જે સૌથી વિશેષ હૃદયગ્રાહ્ય છે તે તો હૈમાં શાન અને ભક્તિની સંયુક્ત ગુંથણી ! નીચેનું કવિનું આવું એક કાવ્ય સાદુ અને સરલ હોવા સાથે ઉભય ભાવોથી યુક્ત છે:—

અન્તર મમ વિકસિત કર
અન્તરતર હે !
નિર્મલ કર, ઉજ્જવલ કર,
સુન્દર કર હે !

બગૃત કર, ઉન્નત કર,
નિર્ભય કર હે !
મર્જલ કર, નિરલસ નિસંશય કર હે !
અન્તર મમ વિકસિત કર
અન્તરતર હે !

* “ Song Offerings ” means ‘ songs dedicated to God in form of prayer. ’

યુક્ત કર હે! સર્વનો સાથે,
 મુક્ત કર હે! બન્ધ,
 સંહાર કર સકલ કર્મ
 શાન્ત આ તહારો છન્દ.

નન્દિત કર, નન્દિત કર,
 નન્દિત કર હે !
 ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત ચિર સ્થાપિત કર હે!
 અન્તર મમ વિકસિત કર
 અન્તરતર હે !

કવિની કિપયુક્ત પ્રાર્થના કોઈ ત્રીજા પુરુષને કરી નથી પણ
 ઈશ્વરત્વને આત્મરૂપે તે પોતામાં જ માને છે. આથી ‘અન્તરતર’
 પાસે ‘અન્તર વિકસિત’ કરાવવાની તહેમતી કલ્પના વેદાન્તની દૃષ્ટિથી
 અતિશય મનોરમ છે. પોતાના અશ્રદ્ધાયુક્ત વિચારોમાંથી ‘નિસંશય
 કર’ વાની તહેમતી પ્રાર્થના નાસ્તિકવાદમાંથી બચાવની સહાય માટેની
 ઝાંખી યાચના છે. ‘સર્વની સાથે યુક્ત’ થવામાં “ અનેકમાં એકના
 અનુભવની ” ની સાથે ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ’ની ભાવના ધીમેથી
 સ્પષ્ટ કરી છે. આત્મજ્ઞાનથી ‘સકલ કર્મનો સંહાર’ એ કર્મમાં
 ફલની આશક્તિ અને મોહરૂપી ‘બન્ધમાંથી મુક્તિ’ની ઇચ્છાથી
 પ્રેરિત છે. અન્તમાં ‘મનઃકલમસ્થિરમ્’ હોવાથી કવિ તહેની
 આત્મરૂપ સાથે એકાગ્રતા ધરે છે !

આ પદ્યોનાં એક બીજાં કાવ્યમાં કવિ કુસુમ બની માલીને પોતાને ચુંટી લેવાની વ્યંગમાં પ્રાર્થના કરે છે. વિનયને પ્રાધાન્ય આપી કવિ પોતાની અયોગ્યતા દર્શાવે છે, પણ તે સાથે વિશેષ લોભ ન રાખતાં કેવલ “શ્રમ લઈ શુદ્ધ સ્પર્શથી તું ભાગ્યશાળી બનાવને” એટલી જ ઈચ્છા કરે છે. “ધૂલિમહિં પડી વ્યથે જાય” એ ધ્વનિ સાથે કવિ વિષયોના મોહપ્રતિ પોતાનાં આકર્ષણની ખીંક બતાવે છે. એટલે જીવનનો થવો જોઈતો ઉપયોગ ન થતાં કદાચિત્ તે ઐહિક ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની પાછળ પડી ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારનો અમુક્ય લાભ ગુમાવે “એ ભય રહે” છે. “જટ ચુંટી લે, જટ ચુંટી લે, નહિ “ કર વિલમ્બ જરા હવે ” એ વાક્યો સાથે કવિ તીવ્ર મુમુક્ષુતા પ્રગટ કરે છે. કાવ્યનો લક્ષ્યાર્થ સરલ છે.

***અભ્યસ્ત હરિગીત—**

જટ ચુંટી લે આ પુષ્પને
નહિ કર વિલમ્બ જરા હવે,
ધૂલિમહિં પડી વ્યથે જાય
એ ભય રહે મમ અન્તરે.

* મન્દાકીન્તા અને શિખરિણીના જેવો આ હરિગીત અભ્યસ્ત નથી, તેમ જ તે ‘ખણ’ કે ‘વિષમ’ પણ નથી. એમાં હરિગીતની સંપૂર્ણ ઝાંયા છે પણ શ્લોકને તુટક કરવા પડ્યા છે, તે સાથે

એ ફલ તુજ માલા મહિં
આવે ન તો ચિન્તા નહિ,
પણ શ્રમ લઈ શુદ્ધ સ્પર્શથી
તું ભાગ્યશાલી બનાવને !
ઝટ ચુંટી લે, ઝટ ચુંટી લે,
નહિ કર વિલમ્બ જરા હવે !

જાણું ન ક્યારે દિન પૂરો થઈ
અન્ધકાર વસી રહે,
કે પૂજા વિધિ સમય
જાણ્યા વિના ચાલ્યો જશે.

એ ફલ તુજ માલામહિં
ગા ગાલ ગા ~ ~ ~ ~ ~

એ પંક્તિના જ માપ પ્રમાણે બીજી લીટી ઉપાડી લીધી છે. આથી
ત્રીજી પંક્તિ 'ગા ગાલ ગા' ને બદલે

પણ શ્રમ લઈ શુદ્ધ સ્પર્શથી
લલ લલ લગા ~ ~ ~ ~ ~

ચાલુ રાખી છે.

આ ફેર ધ્યાનમાં લેતાં હરિગીતને પણ અલ્પસ્ત કરવો પડ્યો છે.
આ પ્રમાણેનું માપ ધ્યાનમાં રાખતાં કવ્ય વાંચનમાં અતિશય સરલ અને
ભાવયુક્ત મનોરંજન લાગશે. શ્લોક મૂલ અડધાલીને અનુસરતા કર્યા છે.

ધાર્મિક વિચારો

જો કે નથી નિજ રડું સુન્દર,
મુરલિ અન-આલ્સાદક—
સેવામહિં તોયે કુસુમ લે
જ્યાં સમય હજી બાકી છે !
તું ચુંટી લે, ઝટ ચુંટી લે,
નહિ કર વિલમ્બ જરા હવે !

કવિ 'ગીતા-જ્વલિ'નાં પોતાનાં અન્તિમ કાવ્યમાં બ્રહ્માર્પણ
વૃત્તિની છાયા રજૂ કરે છે. કેટલાંક રુપકથી કાવ્યની ચમત્કૃતિ વિશેષ
ખીલવી છે અને તેથી કાવ્યનો પાછળનો ભાગ અતિ રસિક લાગે છે.
પોતાનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં બ્રહ્મનો અનુભવ કવિ ધરે છે અને તે રુપે
ઉત્ક્રાન્તિવાદના સિદ્ધાંતને પોષણ આપે છે. “ કેવલ એક ”ની યાચના
ઉપયુક્ત કાવ્યની ભાવનાને પોષે છે, “ મહામરણુપાર ”થી દશ્ય જીવન
પછીની ઉચ્ચતમ સ્થિતિની કલ્પના જાગૃત કરી છે. “ હંસ જેમ
સ્વમાનસયાત્રે ” એ ઉપમાથી કિતકેહાનું સાદૃશ્ય ખડું કર્યું છે:—

પદ—

હરિ હો ! એક,—

કેવલ એક નમસ્કારે

સકલ દેહ લોટી પડવા દે

તારા આ સંસારે.

ધન આવણ હે, મેધનો જેમ
રસ-ભારે વધુ નમ્ર—
જીવન હો ! એક,

કેવલ એક નમસ્કારે
તેમ સકલ મન થાકી પડવા દે
તવ જીવન-દારે !

નાના સુરની આકુલ ધારાને
લીન થવા દે આત્મન સાથે,
હરિ હો ! એક,

કેવલ એક નમસ્કારે
મમ સકલ ગાન સમાપ્ત થાયો તે
નિરવ પારાવરે !

હંસ જેમ સ્વમાનસયાત્રે,
ઉડે છે સારા દિવસ-રાત્રે,
જીવન હો ! એક,

કેવલ એક નમસ્કારે
તેમ મમ પ્રાણને ઉડવા દે
મહામરણ પારે !

કવિની માન્યતા પ્રમાણે જીવન અનન્તતામાં વધું જાય છે, અને દૃશ્ય થતું મરણ એ કેવલ નવીન રૂપમાં પ્રકાશવાનું સાધન છે. આ સાથે કવિ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં પ્રવેશ કરે છે. એક જગ્યાએ લખતાં કવિ જણાવે છે કે;—

“જીવન અને મૃત્યુનો આ ખેલ આપણને સર્વત્ર જોવાનો મળે છે—આ જીર્ણતાનો નવીનતામાં પુનરુદ્ધાર !* નવલ કુસુમના માધુર્યની સાથે, શ્રેત અને નમ્ર તે પ્રત્યેક ઉષા દિનના સૌન્દર્યમાં પરિવર્તન પામે છે.”

આત્મા જ જીવનનાં કેટલાંક કાવ્યો ‘ગીતાંજલિ’ માં પણ છે.

આમારે તુમિ અશેષ કરે છ
 એમનિ લીલા તબ,
 ફુલાઈ ફેલે આવાર મરે છ
 જીર્ણ નબ નબ ।

(કાવ્યના ભાષાન્તર માટે જૂવો પૃષ્ઠ ૧૧૭)

* કવિનો વિચાર નીચેનાં વાક્યો સાથે સરખાવો:—

વાસાંતિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
 નવાનિ ગુહાતિ નરોડપરાણિ ।
 તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
 ન્યન્યાનિ સંયાંતિ નવાનિ દેહી ॥

મં. ગૃ.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો કવિને વેદાન્તની દૃષ્ટિથી પણ માન્ય છે. આ માટે હેમનાં પર શંકરાચાર્યાદિ વેદાન્તશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંતની અસર પણ કંઈક ઝાંખી ઝાંખી થઈ લાગે છે.*

મી. રૂઢીઝ પોતાનાં પુસ્તકમાં કવિના આવા વિચાર માટે લખતાં જણાવે છે કે;—

“પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને અર્વાચીન વિવેચન, જ્યારે કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા સુમંસુકૃત મનુષ્યની શુદ્ધિથી પુનઃજ્વલિત થયેલું, આપણે સહમત શકીએ તો વેદાન્ત અને ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ના સંકલિત સિદ્ધાંતો કે જે આજથી ચૌદ, પંદર સૈકા પૂર્વે લખાયા હતા, અને હેના પ્રતિનિધિરૂપ ભગવાન શંકરાચાર્ય—એ સર્વપ્રતિ સહજ દૃષ્ટિ કરવી પડશે.”

વેદાન્તના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્માને નિર્લિપ્ત માનવા છતાં અજ્ઞાનના પરિણામરૂપ ઉપાધિથી અનેક જન્મો થાય છે. કવિએ પુનર્જન્મો કેવા રૂપમાં માન્યા તે સ્પષ્ટ નથી તોપણ કવિ હેમાં ઉત્કાન્તિની છાયા ચિતરતા જણાય છે.

“સરિતાની માફક આપણું જીવન હેના કિનારાઓથી સંકુચિત થવાને ત્યાં અથડાતું નથી પણ પ્રત્યેક ક્ષણે તે અપૂર્વ સમુદ્રપ્રતિના નવીન નવીન મુખમાર્ગોના અનુભવ કરાવે છે.”

* પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં,

શ્રી અર્ચપંજરી

+ માર્ગો કે જે મુખપ્રતિ લઈ જાય છે.

ધાર્મિક વિચારો

પુનર્જન્મ એ જીવનનું અન્ય ઉત્કર્ષ સ્વરૂપ છે એમ જણાવવા સાથે કવિ તે સર્વમાં બ્રહ્મ અને એકં સત્ નો ઉપદેશ અનન્તતાના દર્શન સાથે કરાવે છે. આ પ્રત્યેક નવા જન્મમાં નવીન ઓળખાણો થાય છે પણ તે સર્વમાં સત્ય સમાનરૂપે એક જ છે. ‘ગીતા’ જલિ’નાં એક કાવ્યમાં કવિ કંઈક આવો જ ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે:—

કંઈ અજાણ્યા મિત્ર કર્યા ત્હેં,
નવ ધરે કીધો સ્થાયી,
દૂરને કર્યું નિકટ, બન્ધુ !
પારકાને કર્યો ભાઈ !

પૂરાણ આવાસ છોડી જાઉં જ્યારે,*
થાય મનમાં દુઃખ અતિ ત્યારે,
નુતન મધ્યે રહું પુરાતન
શું એ કથા ભૂલી જાય ?
દૂરને કર્યું નિકટ, બન્ધુ !
પારકાને કર્યો ભાઈ !

* પુરાનો આવાસ છેડે જાઈ જબે,

પુનર્જન્મ સાથે જીવન અને મૃત્યુનો ભેદ ઉઠેલતાં કવિ પોતાની
“જીવનસ્મૃતિ”માં જણાવે છે કે;—

“જેવી રીતે અન્ધકારથી બાધિત કોમલવેલી પ્રકાશના અનુભવ
“માટે પોતાનો માર્ગ શોધવાને ઉત્કંઠાપૂર્વક પોતાની શિખાએ લગાવે
“છે તેવી રીતે જ્યારે મૃત્યુ આત્માની ફરતે એકાએક નાસ્તિનો
“અન્ધકાર ફેલાવે છે ત્યારે તે અસ્તિના પ્રકાશમાં જવાને સવિશેષ
“પ્રયત્ન કરે છે.”

આમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને સ્થાયી ગણી, કવિ મૃત્યુને બાવ-
નાના પોષણરુપ અન્ધકાર ગણે છે. એટલે સુખવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે
આ અન્ધકાર (મૃત્યુનો) તે કેવલ અન્ધકાર જ નહિ પણ સાક્ષાત્કારના
પોષણરુપ પુરુષાર્થનું કારણ છે. આ સાથે જન્મમરણના ઉદ્દેશરુપ તે
અનન્ત પ્રકાશનો અનુભવ એ માનવજીવન માટે અજ્ઞાનમાં સંસારના
પ્રયત્નોનું મૂલ છે.

જીવનની ભીતિના કારણરુપ મૃત્યુને માટેના કવિના વિચારો,
કાવ્યમાં રુપકઅર્થે અતિશય મૃદુ છે. મૃત્યુને માટે લખતાં લેખને એક
પ્રકારનો આનન્દ થતો લેખનાં કાવ્યોમાં પ્રદર્શિત થાય છે. વિરહથી
જ્વલિત મનુષ્ય જેમ પોતાની પ્રિયાને પ્રેમપૂર્વક ઉત્સુકતાથી આવાહન
કરે તેમ કવિ ટાગોર મૃત્યુને અધિરતાની આમન્ત્રણ કરતા જણાય
છે. લંબે માટેનાં લેખનાં કાવ્યો આર્દ્ર પણ સ્નેહભર્યા, પ્રેરિત તોયે
કલાપૂર્ણ છે. ‘ગીતાગ-જલિ’માં આવાં કાવ્યોનો સમૂહ માલમ પડે છે.

ધાર્મિક વિચારો

આજે ઉભો છે મૃત્યુનો દૂત હો !

આવીને મમ દાર,

તે લાવ્યો સંદેશો સુદ્ધરથી હો !

ઉતરી દધિ-પાર.

આજે રાત અન્ધારી ઘોર છે, ને

ભય-આતુર મ્હાણે ઉર,

હાથે ધરી દીપ, ખોલીશ તોયે

સત્કારનું મુજ દાર.

આજે ઉભો છે મૃત્યુનો દૂત હો !

આવીને મમ દાર.

હું પૃથ્વીસ તહેને હાથ જોડીને,

ભરી વ્યાકુલનયને જલ

સંતપીશ તહેના ચરણ-તલે

મુજ જીવનનું ધન.

આજે ઉભો છે મૃત્યુનો દૂત હો !

આવીને મમ દાર.

આદેશ પાલન કરીને, જશે તે

પ્રભાત મહારં અન્ધાર,

શૂન્ય ભુવનમાં સારે જ રહેશે

અગ્નિ આપનાર—

આજે ઉભો છે મૃત્યુનો દૃત હો !

આવીને મમ દાર.

આ રીતે મૃત્યુનો ભય કવિને રહ્યો નથી પણ ત્હેમના ફેડેલા પ્રમાણે તો,

“જ્યારે વિશ્વની છવિ મહેં મૃત્યુના (અચિર) પડદા’પર જોઈ
“સારે મહેને લાગ્યું કે તે અતિશય મનોરમ છે. હું તો ખરેખર, તે
“જોતાં મુગ્ધ બની લીન થઈ ગયો.”

આ સિવાય મૃત્યુ માટેનો કવિનો પૂર્ણતાનો ભાવ કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી.* કવિ ત્હેને સંગીતથી વધાવે છે, કાવ્યઅફે કલાથી ભુષિત કરે છે અને આ રીતે ત્હેની ભયંકરતા પ્રેમના મૃદુ વચનો અને પૂર્ણતાની કલ્પના સાથે સંયુક્ત કરી ઢાંકી લે છે. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કદાચિત કવિ ત્હેમાં અપૂર્ણતાની પુનઃ પ્રાપ્તિથી માનતા હોય તો કેાણ જાણે કિંવા એમ બન્યું હોય કે કવિને ત્હેમાં નવીનતા જણાઈ. નીચેની કડીઓમાં કવિ ઉભય ભાવોને પોષણ આપે છે:—

* પૃષ્ઠ ૩૩ પરનાં કવિનાં વાક્યો જુઓ.

સ્તન હતે તુલે નિલે કાંદે શિશુ ઢરે,
મુઠ્ઠે આશ્વાસ પાય ગિયે સ્તનાન્તરે !

(ગીતાઝ્જલિ)

કલાથી શોભિત કરી, દ્યાર્દ ભાવેને પોષતાં કવિ મૃત્યુ માટે
લખે છે કે:—

“આજે કાણે કાણે શરીર કાંપતું ડરે છે, અને અશ્રુપૂર્ણ ચક્ષુ-
“ઓ સંસારને શ્રવન-ધ્વજ ખે હાથે ધરી વિદાય દે છે.”

તોપણ કવિ મૃત્યુની પરોણાગત કરવા ચુકતા નથી. એટલું જ
નહિ પણ શ્રવણનાં શરત અને વસન્તમાં પ્રકૃષ્ટિત નવપુષ્પો લેના
ચરણ આગળ ધરવામાંયે વિલમ્બની ઇચ્છા દર્શાવતા નથી.* અને

* મરા આમાર પરાણસ્થાનિ

સમ્મુખે તાર દિવ આનિ,

શૂન્ય બિદાય કરબ ના ત ઉહારે—

મરણ જેદિન આસબે આમાર દુયારે!

*

*

*

જીવનપાત્રે કત જે રસ વરષે;

*

*

જા કિલ્લુ મારે સશ્ચિત ધન

ચરમ દિને સાજિયે દિવ ઉહારે

મરણ જે દિન આસબે આમાર દુયારે ॥

જ્યારે ત્હેને પૂર્ણતાનું સહાયક અર્જ ગણી લીધું ત્યારે તો ત્હેના સત્કારમાં ન્યૂનતા ન જ હોય શકે. મૃત્યુએ પ્રભુની વિશ્રાન્તિનો પડો છે. એટલે વર્તમાન જીવનના ક્રમ અને કુર્મોના શ્રમથી કંટાળેલા પથિકને મૃત્યુએ શીત વિશ્રાન્તિનું સ્થલ જ થઈ પડે. નવ કલીને દિવસના તાપ પછી રાત્રિના અન્ધકારની અપેક્ષા કેવલ શાન્તિ અર્થે જ નહિ પણ પુનઃ પ્રકૃત્ત વિકાસાર્થે (ભાવિ નુતન ઉષા અને નવલ રવિરશ્મિની દૃષ્ટિથી) આવશ્યક છે તેમ મૃત્યુ જીવનાન્તે ભાવિ ઉન્નતિ-ક્રમને આવશ્યક અને આવકારદાયી ગણાય.

“આનન્દની નવીન જાગૃતિ સાથે નુતન પ્રકાશ પુરવાને, દિનાન્તે “શ્રમિત થયેલી ચક્ષુઓ પર રાત્રિની વિશ્રાન્તિનો પડો તું જ “ખેંચે છે.*”

કવિનાં આ વાક્યો ઈશ્વરપ્રતિની અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી બોલાયાં છે, તોપણ કદપનાના મિશ્રણથી તે વિરક્ત નથી. કવિએ આમાં પોતાનું સ્વજ્ઞાન અને માન્યતા દર્શાવી છે. વેદાન્તની દૃષ્ટિથી આવા જન્મો વિકારની મુક્તિ અર્થે યોગ્ય હોય તો કોણ જાણે? નહિ તો અલિપ્ત આત્માને પોતાને જન્મો શાના? કદાચિત્ વાસનાની નિવૃત્તિ અર્થે

* મૂળ અર્જુનલીલામાં આવો ભાવ નથી પણ સહજ ફેરફાર છે.

ઢાકિયા દિક્ તાહાર ક્ષતવ્યથા
કરુણાઘન ગમ્ભીર ગોપનતા,
ધુવાયે લાજ ફુટાઓ તારે નર્મીન ઉષા પાને
જુઢાયે તારે ઔંધાર સુધાજલે ॥

ધાર્મિક વિચારો

કારણદેહના આવા ક્રમેને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતસાથે મિશ્ર કરી આવી કલ્પના ઉત્પન્ન કરી હોય તો ત્હેમાં પણ નવાઇ નથી. કેમકે કવિ એક જગ્યાએ જણાવે છે કે;—

“ મહેને બહુ બહુ વાસનાઓ છે, પણ તે સર્વની પૂર્ણતાથી
“વગિચત રાખી તું મહેને બચાવે છે. એ ત્હારી કઠોર કૃપા મહે
“જીવનભર સગિચત કરી છે. ”

આ કેવલ વર્તમાન જીવનની વ્યવસ્થા થઈ, પણ ગત અને ભાવિ જીવનની (વિશેષે જન્મોના અર્થમાં) ઉત્ક્રાન્તિ કવિએ નીચેનાં કાવ્યમાં હજી વધુ સરલ રીતે સ્પષ્ટ કરી છે.

ए जे तब दया जानि जानि हाय,
निते चाओ बले फिराओ आमाय
पूर्ण करिया लवे ए जीवन
तबे मिलनेरई ये.ग्य करे,
आधा-इच्छार सङ्कट ह'ते
बाँचाये मोरे !

આ સાથે અનન્તતાનો સિદ્ધાંત સંયુક્ત કરતાં દેહાદિથી મુક્તિ સંભવિત છે. પણ આત્માને નિર્લિપ્ત માન્યા પછી આવી સંકલનાની જરૂર રહેતી નથી. એ સિવાય કવિના ‘તત્ત્વમસિ’ના વિચારો સાથે કેટલાંક કાવ્યોનો વ્યાધાત થતો જણાય છે. જો કે ત્હેને જૂદાં વાંચતાં તેવી લાગણી થતી નથી તોપણ તુલનાની સ્થિતિએ કંઈક વિરોધ લાગે છે ખરો.

સાક્ષાત્કારની તીવ્રતામાં કવિ ઉદ્દગાર ફૂટે છે:—

રે! કદિ જાણ્યું ન તે દૂર ક્યાં નહિ,
છે સક હાય! અહા, મમમાં,
એહ અપૂર્વ ટુટી સક માધુરી
આ મમ ઉર-ઉધાન વિષે.

ધ્યસ્તવનો અનુભવ પોતાની શૂદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં કવિ નિરાશા પામે છે. “રે! કદિ જાણ્યું ન” એ સાથે પોતાનું પૂર્વ અજ્ઞાન સૂચિત કરે છે. કવિનાં એક બીજાં કાવ્યમાં લખેલા પારસ-મણિની શોધ કરતા મનુષ્યની સાથે કવિનાં આ કાવ્યની પાત્રની સમતા થાય છે. પોતાની લોખંડી મેખલા રસ્તામાં ચાલતાં શાના સ્પર્શથી સુવર્ણની બની તે તે જાણી શક્યો નહિ. કવિ, આ કાવ્યના પાત્ર સાથે એના પૂર્વાર્દ્ધમાં એવાજ કાંઈક ભાવો પ્રગટ કરે છે:—

જે દિન જો કુટ્યું પદ્મ ન જાણ્યું મહે,
ચિત્ત હતું મમ અન્ય સ્થલે,
છાપ હતી મમ ખાલી છતાં પણ
તે રહ્યું ત્યાં જ હજી સધીયે.

વિષયોમાં પોતાની પ્રવૃત્તિના અજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્કારની ક્ષણ ચુકી જવાય છે. ‘પદ્મ’ ના ‘કુટવા’માં હૃદયનો આત્મજ્ઞાનથી વિકાસ કદખ્યો છે. “ચિત્ત હતું મમ અન્ય સ્થલે” એ શબ્દોથી વિષયોની સ્વપ્રવૃત્તિનો મોહ અને તેથી જ અધ્યાત્મપ્રતિનું દુર્લક્ષ્ય દર્શાવ્યું છે.

ધાર્મિક વિચારો

આવી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં પોતે સ્વરૂપને ભૂલી ગયો હતો. પરિણામે અનેક પ્રયત્નો પછી આત્મસાક્ષાત્કાર સમયે જ્ઞાન આવે છે કે, “તે” “ક્યાં પણ દૂર નથી પણ હાય ! એ સડે મહારામાં છે;” અને જગતનું સૌન્દર્ય તે કેવલ “આ ઉર-ઉધાન” ના વિશાલરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જગતનો બ્રહ્મરૂપે અનુભવ આમાં દર્શાવ્યો છે.

તત્ત્વ વિષયે ઈશ્વર, જીવ, અને માયાનો સમ્બન્ધ કવિની માન્યતા પ્રમાણે અતિશય સરલ છે. પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કવિએ એક જગ્યાએ તે માટે નીચે પ્રમાણે ખૂલાસો કર્યો છે:—

“કેવલ આપણા પોતાનામાં જ નહિ પણ કુદરતમાંયે ઈશ્વરનો “વિયોગ પ્રત્યક્ષ થાય છે કે જેને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માયારૂપે “વર્ણવે છે, કારણ કે વિયોગનું પોતાનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ તો નથી “જ તેમ તેથી ઈશ્વરની અન્તતા ખૂદારથી બાધિત પણ નથી થતી. “જેમ એક શેતરંજ રમનાર પોતાનાં પ્યાદાં (હાથી, ઘોડા, ઉંટ “આદિ) ની ગતિ પોતાની મરજીથી જ બાધિક કરે છે તેમ તે “સ્વેચ્છાથી જ ઈચ્છાનો નિરોધ કરે છે. તે રમનાર પોતાની જ “ખુશીથી તે રમકડાંઓની સાથે પરિમિત સમ્બન્ધમાં આવે છે અને “પોતાની શક્તિનો આનન્દ તે મર્યાદાઓમાંથી જ અનુભવે છે.”

* સરખાવો કવિનું ‘ગીતામ્જલિ’ નું કાવ્ય:—

આમાર નયને તોમાર વિશ્વ-છબિ

દેલિયા લક્ષે સાધ જાય તબ કબિ !

“આથી કંઈ એમ માનવાનું કારણ નથી કે તે પોતાનાં પ્યાદાંને
 “પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફાવે તેમ ગતિ ન આપી શકે, પણ જો
 “તે તેમ કરે તો પછી રમત હોય જ ન શકે. જો ઇશ્વર પોતાની
 “સર્વશક્તિમાન તરિક્કેની સત્તા^૧ સ્થાપિત કરે તો પછી ત્હેની આ
 “કૃતિનો અન્ત જ આવ્યો એમ સ્હમજવું; અને તે સાથે ત્હેની શક્તિનો
 “મૂલ ઉદ્દેશ પણ નષ્ટ થાય. કારણ કે શક્તિને શક્તિરુપે રૂઢવાને માટે
 “મર્યાદાની અંદર રૂઢવું જોઈએ. ઇશ્વરે બનાવેલું^૨ પાણી તે પાણી
 “જ રહેવું જોઈએ, ત્હેની પૃથ્વી તે પૃથ્વી સિવાય અન્ય ન જ હોય
 “શકે. જે કાયદાએ પાણીને પાણી અને પૃથ્વીને પૃથ્વી બનાવી છે
 “તે ત્હેનો પોતાનો જ કાયદો છે. આમ કરવાથી ત્હેણે રમત અને
 “રમનારને જૂદાં પાડ્યાં છે કેમકે રમનારનો ખરો આનન્દ તો ત્હેમાં
 “જ રહ્યો છે.”^૩

આમાર મુગ્ધ શ્રવણે તુમિ નીરબ રહિ

શુનિયાં લઈતે ચાહ જાપનાર ગાન ।

૧. મૂલમાં “role” છે. અર્થ કંઈક ‘દાવો’ અગર ‘હક્ક’ એવો થાય છે, પણ ભાવસૂચક ‘સત્તા’ શબ્દ જ ઠીક લાગ્યો.

૨. મૂલમાં “God's water” છે. કવિનો કહેવાનો ભાવ એવો નથી કે “ઇશ્વરનું પાણી” કંઈ ખાસ બૂદ્ધ હોય છે. પણ વિશ્વનાં તત્ત્વોમાંથી “ઇશ્વરે બનાવેલું પાણી” એવો ત્હેમનો લક્ષ્યાર્થ છે.

૩. The Problem of self

ધાર્મિક વિચારો

આમાં કવિ, જગતને લીલારુપે માની, તે અનન્ત શક્તિને ઇશ્વર કહેવા પ્રેરાય છે. ઇશ્વરની પોતાની શક્તિને એમાં પોતાથી ભિન્ન માની છે. જડવાદીને ઇશ્વરત્વનો ભાસ કરાવવાને કવિએ શેતરંજ રમનારની તુલના યથાર્થ ઉઘાડી લીધી છે. પણ પ્યાદાને તેઓ જીવભાવમાં જૂવે છે કે દ્રવ્યોના રુપમાં ! તે કંઈ કળી શકાતું નથી. ગમે તેમ હો તોપણ કેટલાક નિયમો અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી ઉકેલવાને તહેમનો આ પ્રયત્ન ખરેખર વિવેકપૂર્ણ છે. “ ઇશ્વરે બનાવેલું પાણી તે પાણી જ રહેવું જોઈએ ” એ વાતોની સરલતા સાથે તહેમણે ભૌતિકવિજ્ઞાનને છેક અપંગ બનાવ્યું નથી પણ તહેનું આધ્યાત્મદૃષ્ટિથી પૃથક્કરણ કર્યું છે.

માયા એ વાસ્તવિક રીતે બ્રાન્તિ છે અને કવિતહેને ઇશ્વરના વિયોગરુપે જૂવે છે. આત્માનું અનન્તતાથી જૂદાપણું એ જ કેવલ ‘ માયા ’ નથી પણ કુદરતમાંયે તહેનો વિયોગ કવિ પ્રત્યક્ષ કરે છે. કવિના વિચારને એ જ દિશામાં સહજ લંબાવી બ્રાન્તિનું મૂલ તપાસીએ તો વાસ્તવિક જગત્ એ ‘ બ્રાન્તિ ’ રુપે રહેતું નથી પણ જગતનાં જડ દ્રવ્યોમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી એવી આપણને જ બ્રાન્તિ થાય છે. ‘ માયા ’ તે વાસ્તવિક આ વિષમ ‘ બ્રાન્તિ ’ ! નહિ તો જગત્ એ કંઈ બ્રાન્તિનું પરિણામ નથી.

તત્વપરત્વે કવિ ટાગોરના આ વિચારો તપાસી, વૈષ્ણવમાર્ગની ભક્તિ અને સાહિત્યઅર્થે થયેલી કેટલાક કવિઓની તહેમનાં કાવ્યો-માંની અસર, તહેમનાં ધાર્મિક વિચારો હજી વિશાલરુપે સ્હમજવા, સહાયક થઈ પડશે.

ભક્તિના લિન્ન ભિન્ન પ્રકારોમાં પ્રેમભક્તિ શ્રેષ્ઠ ગણાતી આવી છે. શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર પછી પ્રેમભક્તિનું બીજું ભક્તિશ્રંગાર વધુ પોષાયું. લેલી મળવની કથા અને મુરી-વાદ જો કે ભક્તિમાર્ગના આવા વિચારોજ પોષે છે તોપણ ઉભયનો અભ્યાસી એમ તો કહી શકશે કે ત્હેમાં સહજ ભેદ છે. માશક, સનમ, મેહબૂબ કે દિલદાર માટેના ત્હેમના તી ઉદ્દગારો રાધાનાં હૃદયદ્રાવક રુદન જોટલાં કે શ્રી ગૌરાજી પ્રભુની મૃદુ યાચના જોટલાં કોમલ અને લસિત નથી લાગતા.

કવિ જયદેવનું “ગીતગોવિન્દ” પ્રેમભક્તિ સાથે સ્થૂલ શ્રંગારનું પોષક છે. ઇશ્વરને પ્રિય કે પ્રિયારુપે જોતાં આન્તર પ્રેમ અબ્યાધિત થાય છે એટલે આવી ચેષ્ટાઓ સ્વાભાવિક થાય એમાં નવાઈ નથી. ગોપીઓ અને રાધાનો પ્રેમ જો કે શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રમાં અતિશય સ્થૂલરુપે જોવાયાથી કિંચિત વિષમ લાગ્યો હતો પણ ત્યાર પછી માર્ગ વિશાલ થતાં મીરાંબાઈ આદિનાં કાન્ધો વધુ જ્વલિતરુપે વંચાયાં. રાધા એ કૃષ્ણની હૃદયપ્રિયા હતી અને શ્રી કૃષ્ણને પણ રાધા તે જ રુપે જણાતી. ઉભયનો વિરહ એ ત્હેમનાં દુઃખનું કારણ હતું.

પ્રેમભક્તિમાં લીન થઈ અભેદાવસ્થામાં આવતાં પ્રિય પ્રિયાનો સમ્બન્ધ કોઈક વખત ઊલટપાલટ પણ થાય છે. ત્યાં જાતિ રૂહેતી નથી. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ આવી સ્થિતિમાં કોઈક વખત પોતાને કૃષ્ણ કૂલાવતા અને કોઈક વખત રાધા તરિકે ઓળખાવતા. જો કે વૈષ્ણવ મત પ્રમાણે વિશેષે ઇશ્વરને પ્રિયરુપે (સ્વામી) સ્મરવાની પૃથા છે

ભક્તિશૃંગાર

પણ પ્રેમને મર્યાદા હોય શકતી નથી. તે ગમે તે રૂપમાં પ્રકાશે છે. કવિ ટાગોરનો પ્રેમ ઉભયરૂપે વહે છે. શૃંગારનાં કાવ્યોમાં સાહિત્યની ઝલક વિશેષ છે, અને પ્રેમના ઉભરાઓ અતિ સ્વાભાવિક રીતે વહે છે. જો કે જ્યદેવ જેવી સ્થૂલતા* કવિએ પોતાનાં કાવ્યોમાં નથી આણી તો પણ તેવી ચેષ્ટાઓથી તે વિરક્ત રહી શક્યા નથી. તહે-મનાં કાવ્યોમાં ભક્તિ સાથે જ્ઞાનનું સમ્મિશ્રણ છે. અને શૃંગારને અલંકૃત કરવાની પોતાની ત્વરામાં તહેમણે જ્ઞાનનું પોપણ આધું કર્યું નથી.

તહેમનાં પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યોમાં રસની ઝમાવટ કોઈક સમયે એવી તુલનાની સ્થિતિએ આવી જાય છે કે તહેના મૂલમાં રહેલા વ્યંગભાવને અભ્યાસી પ્રથમ તો કળી શકતો જ નથી. “ખેયા,” “ગીતાંજલિ” આદિનાં કેટલાંક આવાં કાવ્યો પ્રથમ દર્શને માત્ર

* “ગીતગોવિન્દ” નો ૧૨ મો સર્ગ વિશેષ સ્થૂલતા પામેલો જણાય છે. સર્ગ ૪ થાના ૨૦-૨૧-૨૨ માં શ્લોકો સાથે કવિનું સમાનભાવનું નીચેનું કાવ્ય સરખાવો:—

એજ પ્રિય! તહાં દુઃખ વિરહનું
ભુવને ભુવને રાજે છે;
કંઈ રૂપ ધરી કાનન ભૂધરે
આકાશ—સાગર સાજે છે.

સારી નિશા સહ તારા તારાએ
અનિમેષ નેને શાન્ત હોય રહે,

શબ્દોનાં ખોખાં જ લાગે છે. આમાં ભાવપ્રવાહની સાથે જો એક વખત વહન મળ્યું તો પછી ત્હેના ગર્ભનો રસ ઝીલવામાં એક પ્રકારનો નવીન આનન્દ મળે છે. હૃદયના ધબકારાઓ ત્હેનાં ચરણોની સાથે તાલ મિલાવે છે અને પ્રેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે કાવ્યોની અસરોથી સહમન્ય છે.

પોતાની યૌવનાવસ્થામાં લખેલાં કેટલાંક કાવ્યોમાં શૃંગાર ચેષ્ટા કોઈ કોઈ જગ્યાએ અતિશય પ્રાધાન્ય છે.

“ કર ઝાલી, પાલવ દૂર કરી,

“ સુમન બસે હરી સ્મિત લીધું; ” (કડ્ડી ઓ કોમલ)

“ મનસિજ ” નાં એક ખીખાં કાવ્યમાં કવિ ચેષ્ટા વર્ણવે છે:—

“ શરીર ભાન ભૂલી, ઉઠી, નવ વસન ચુંથાઈ ગયાં;

“ શઠ દૂર ઉભો, કરી હાસ્ય મૃદુ, મુજ નગ્ન કાન્તિને પીતાં.

શ્રાવણ-ધારાથી પલ્લવદલે

તહારો વિરહ જ વાગે છે.

✱

✱

સકલ જીવન ઉદાસ કરીને

કંઈક સંગીતધ્વનિરૂપે જે

બહાર વહે તે વિરહ તહારો જ

મહારા હૈયામાં વ્યાપે છે.

(ગીતાંજલિ)

આ પદ્ધતિ “ગીતા-જલિ” નાં કાવ્યોમાં કવિએ વિનય સા-
ચવ્યો છે અને કાવ્યોને રસિક પણ મૃદુ બનાવ્યાં છે. તેમાં જ્ઞાનનું
મિશ્રણ એટલું તો સાથે સાથે છે કે તેને ભક્તિનાં કાવ્યો કહેવાં કે
જ્ઞાનનાં કાવ્યો કહેવાં એજ કઠિન છે.

પાસે આવી તેહ બેઠો

તો ન હું ઉઠી,

આપપાત્ર કેવી નિંદ

હે અભાગણી !

આવ્યો તેહ શાન્ત રાતે,

વીણા ધારી નિજ હાથે,

સ્વપ્નમાં બજાવે તે

ગભીર રાગિણી.

જાગી જોયું મલય-અનિલે,

મુગ્ધ કીધી છે,

સૌન્દર્ય અપાર તહાં

આંખ ઢાંકી દે !

કેમ મહારી રાત જાય ?

કાંઈ ના કર્યું મહેં હાય !

માલા સ્પર્શ થાય તોય

બાથ હું ચુકી !

નાયિકા નિદ્રાવસ્થામાં છે જ્યારે હૈનો પ્રાણુવક્ત્ર “શાન્ત રાત્રે”, “વીણા ધારી” આવે છે અને હૈની “પાસે આવી તેહ” બેસે છે. એટલું જ નહિ પણ તે “ગભીર રાગિણી બનવે” છે જે નાયિકા સ્વપ્નમાં સાંભળે છે. અગળ વધી કવિ સ્પર્શની એટા “માલાસ્પર્શ થાય” થી સૂચિત કરે છે તોયે તે પોતાના રસિક જીવનની “બાથ” ચુકે છે. કારણરૂપ “શ્રાપપાત્ર નિંદ” છે અને પરિણામ અભાગ્ય “અભાગણી”થી લક્ષિત છે. “કાંઈ ના કર્યું મહેં હાય” એ શબ્દોથી અજ્ઞાન, નિરાશા અને પ્રયત્નની અફલતા દર્શાવી છે. રાધાની દૃષ્ટિથી કવિની આ એટા ભક્તિપૂર્ણ છે.

વેદાન્તની દૃષ્ટિથી એ જ કાવ્ય તપાસતાં (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ને કારણ) દેહને નાયિકા કહી છે. “પાસે આવી” બેસવાની ક્રિયા એ આત્માની દેહમાં જ સ્થિતિ સૂચવે છે આવવાનો સમય “શાન્ત રાત્ર” એ અજ્ઞાન અને માયાને અનુલક્ષી છે. જીવનની મોહમયતા એ “શ્રાપપાત્ર નિંદ” કે જેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર તે ‘પાસે’ હોવા છતાં નથી થતો. “વીણાની ગભીર રાગરાગિણી” તે અવનવી અન્તઃપ્રેરણાઓ કે જે જીવન-દિનો (‘સ્વપ્ન’રૂપે) માં સંમળાય છે. “કેમ મહારી રાત્ર જાય” એ ‘કૃત્રિમતા વિયોગરૂપ માયા’ જેમાં જીવન સાક્ષાત્કારવિના શૂન્ય લાગે છે.

(અપૂર્ણ)

નિવેદન—પૃષ્ઠ ૧૭ ઉપર ૮ મી લીટીએ “વાલ્મિ-
કેર યુદ્ધિ” છાપ્યું છે ત્યાં “વાલ્મિકી પ્રતિભા” વાં
ચલું, અને પૃષ્ઠ ૧૦૧ ની ૧૭ મી લીટીએ “અમાચાર
ખેલા” છે ત્યાં “જોખન રવમ” સુધારી વાંચલું.

મણિભાઈ હુરિભાઈ દેશાઈ કૃત

ગીતાગ્-જલિ (ગદ્યપદ્યાત્મક ગુર્જર ભાષાન્તર) . કવીશ્વર

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ઇચ્છાથી કરવામાં આવેલું મૂલ અંકુશીનું સરલ અને રસિક ભાષાન્તર. કવિની સુંદર આકર્ષક છવિ સાથે. કાકિન ૧૬ પેજ. રૂ. ૧-૪-૦

હૃદયપુષ્પાંજલિ. ગીતાગ્-જલિ જેવાં અન્તર્ભાવપ્રેરિત કાવ્યોનો સમૂહ. કાકિન ૧૬ પેજ. રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રભુભક્તિ. વેદાન્તના સૂત્રોને ભક્તિની દૃષ્ટિથી બહુ જ સારી અને વ્યવહારિક ભાષામાં રૂપદ્ત કરનાર, “મુમુક્ષુઓને માર્ગ-દર્શક” અધ્યાત્મિક ગ્રન્થ. રોયલ ૧૬ પેજ. રૂ. ૧-૦-૦

રાષ્ટ્રીયગીત યાને દશભક્તિનાં કાવ્યો. હિન્દી અને અંકુશી-રાગરાગિણીમાં લખેલાં “સ્વદેશ-પ્રેમનાં કાવ્યોથી છલકાતું” ન્હાનું પુસ્તક. રોયલ ૧૬ પેજ. રૂ. ૦-૧૦-૦

જીવનલાલ અમરશી-અમદાવાદ.

મણિભાઈ હુરિભાઈ દેશાઈ કૃત

કવિ ટાગોર (પૂર્વાર્દ્ધ). કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આહું

જીવન—‘કવિ ટાગોરની જીવનસ્મૃતિ’. હૈમનાં કાવ્યો, જીવન, અને વિચારોનું સાહિત્યદષ્ટિથી સંયુક્ત અવલોકન. ગીતાં-જલિનાં પદ્યાત્મક કાવ્યો ઘણાં ખરાં આવી જાય છે. કવિની એક સુંદર છવિ સાથે. રોયલ છતાં કાકિનની સ્થિતિમાં. રૂ. ૧-૬-૦

સંગીતધ્વનિ—પ્રથમધ્વનિ. સાહિત્ય, જ્ઞાન, અને કવિત્વ-

શક્તિથી ઝલકતું સંપૂર્ણ રાગધ્વનિ કાવ્ય. વેદાન્ત અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સમ્મિશ્રણ સ્વાભાવિક રીતે—અને તે પણ કાવ્યમાં વાર્તારુપે, બાગ્ય, વ્યંગ, અને ધ્વનિમાં મૂકનાર. ખાસ તૈયાર કરેલાં ચાર સુંદર ચિત્રો સાથે. બે જૂદી જૂદી આવૃત્તિઓ. રૂ. ૨-૮-૦ અને રૂ. ૨-૦-૦

‘સોલ એજન્ટ’—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા—અમદાવાદ.

